

De Wijsbegeerte van de Metafilosofie

Bedenkingen bij « Studies in Metaphilosophy » (1)
van Morris Lazerowitz

I

De geschiedenis der wijsbegeerte is een geschiedenis, niet van resultaten maar van pogingen om tot een resultaat te komen, en vooral vanaf de negentiende eeuw is het thema der metafysica hoe langer hoe meer uiteengevallen en zijn de wanklanken hoe langer hoe talrijker geworden. Het is niet meer overdreven van een paradox en misschien zelfs van een flagrante tegenstrijdigheid te gewagen: de metafysica is noodzakelijk maar tegelijkertijd ook onmogelijk. Ze maakt er van nature aanspraak op de hoogste kennis en het diepste inzicht te verschaffen en toch lijken haar uitspraken zich op te lossen in onverstaanbare beweringen waarvan zowel aard als waarheidsgehalte bijzonder twijfelachtig zijn. Iedereen blijkt, bewust of onbewust, over een metafysica — een min of meer tot één geheel geordende opvatting over het heelal — te beschikken, en deze synthese nodig te hebben om zich theoretisch, praktisch, emotioneel en esthetisch afdoende en gerechtvaardigd in de werkelijkheid te kunnen oriënteren (2). De wijs-

(1) Morris Lazerowitz, *Studies in Metaphilosophy*, London, 1964, Routledge and Kegan Paul, XI, 264 pp.

(2) Zeer duidelijk komt de alles beheersende rol van de metafysica tot uiting in Schopenhauers opvatting dat de godsdienst « de metafysica van het volk » is. « Wir seh'n also, dass die Religionen die Stelle der Metaphysik überhaupt, deren Bedürfnis der Mensch als unabweisbar fühlt, in der Hauptsache und für die grosse Menge, welche nicht dem Denken obliegen kann, recht gut ausfüllen, teils nämlich zum praktischen Behuf als Leitstern ihres Handelns, als öffentliche Standarte der Rechtlichkeit und Tugend, wie Kant es vortrefflich ausdrückt; teils als unentbehrlicher Trost in den schweren Leiden des Lebens, als wo sie die Stelle einer objektiv wahren Metaphysik vollkommen vertreten, indem sie, so gut wie diese nur irgend könnte, den Menschen über sich selbst und das zeitliche Dasein hinausheben: hierin zeigt sich glänzend der grosse Wert derselben, ja ihre Unentbehrlichkeit ». (in: *Die Welt als Wille und Vorstellung*, Band II, p. 215-216, in: *Sämtliche Werke*, Cotta-Insel, Stuttgart/Frankfurt am Main, 1960, 5 dln.). Het behoeft geen betoog dat nagenoeg alle wijsgeren de drang naar totaalvisie en totaal-

begeerte is dan ook noodzakelijk, vooral om én met onszelf én met onze medemensen én met de ons omringende wereld in harmonie te kunnen leven. Maar ze blijkt ook onmogelijk, omdat ze haar doel niet bereikt. De verscheidenheid der opvattingen is nagenoeg onbeperkt ⁽³⁾ en de eindeloze discussies, die gevoerd worden of tenminste gevoerd zouden moeten worden om de geschillen zo niet uit de weg te ruimen, dan toch om ze tot een redelijk minimum terug te brengen, dat ons in staat zou moeten stellen individueel, interindividueel en maatschappelijk coherent te denken, te voelen, te handelen en esthetisch te genieten, die eindeloze discussies leiden tot geen oplossing ⁽⁴⁾. Integendeel, ze vergroten de verschillen en scheppen

ordering als een wezenlijk kenmerk van de wijsbegeerte beschouwen. Ook Bertrand Russell verzucht in zijn autobiografie: « Although I denied it when Leonard Hobhouse said so, philosophy seems to me on the whole a rather hopeless business. I do not know how to state the value that at moments I am inclined to give it. If only one had lived in the days of Spinoza, when systems were still possible ... » (in « The Autobiography of Bertrand Russell, 1872-1914, London, 1967, 230 pp., George Allen and Unwin, p. 163). Ter illustratie geven we nog een citaat van een minder bekend filosoof, namelijk Gottlob Ernst Schulze: « Es ist im Menschen ein durch die Einrichtung seines Geistes verliehener und bestimmter Trieb vorhanden, vermittelt der nachdenkenden Betrachtung der ihn umgebenden Welt und der menschlichen Natur dem Grunde des Daseins und der Einrichtung jener, in Ansehung dieser aber ihrer Bestimmung nachzuforschen. Der Trieb zeigte sich schon wirksam, als die durch Beobachtung erworbene Erkenntnis von der Welt und der menschlichen Natur noch sehr eingeschränkt und unvollkommen war. Das Bedürfnis der Befriedigung desselben ward aber von manchen vorzüglichen Köpfen eben so stark gefühlt, als das auf die Erhaltung des körperlichen Lebens sich beziehende Bedürfnis des Athmens und Genusses der Nahrungsmittel » (in: Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften, Göttingen, 1824, XXXII, pp. 322, p. 7-8).

(3) We zeggen « nagenoeg » omdat er ons inziens wel een niet aftelbaar aantal mogelijke metafysica's kunnen zijn, maar dat — vanuit een niet volkomen irrationalistisch standpunt — slechts een eindig en soms een zeer beperkt aantal mogelijke oplossingen bestaan voor een in bepaalde termen gesteld probleem. We doelen hier op de onmiskenbare logische dwang waaraan elk systeem, krachtens zijn vooropstellingen onderworpen is, dwang die slechts kan doorbroken worden door op een ander systeem over te gaan. Historisch merkt men deze « noodwendigheid » aan de evolutie van het Kontinentaal Rationalisme en het Engels Empirisme. Wellicht bestaat er ook systeemdwang eigen aan het stelselmatige als zodanig, vb. in de regels van de wijsgerige discussie of in de notie systeem in het algemeen.

(4) « Metaphysics is an ancient discipline which has engaged the minds of the greatest thinkers, and one might, without being considered either unreasonable or frivolous, expect it to have borne some fruit, a collection of assured, uncontested truths, however small. (Lazerowitz, op. cit. p. 1). Men bedenke dat Lazerowitz wijsbegeerte en metafysica gelijkschakelt: « Philosophers who in recent years have become discontented with the unending and fruitless debates which are characteristic of metaphysics show no sign of being disconcerted by the barren disputation which pervades the special part of philosophy they have marked out for themselves, so-called analytical philosophy » (Lazerowitz,

er nieuwe : hoe meer we er over nadenken, hoe moeilijker het wordt te weten wat we er van denken moeten, en hoe meer we er naar streven tot één en

op. cit, p. 1-2). Sommige lezers zal deze gelijkschakeling oppervlakkig en ongemotiveerd voorkomen, terwijl anderen er geen bezwaar tegen zullen hebben. We zijn het op dit punt meer met Lazerowitz eens dan hij zelf kan wensen : ons inziens is elk oordeel te herschrijven als een oordeel over het universum — het klassieke onderwerp van de ontologie en de metafysica — en wel op de volgende wijze : « U (het universum) is zo dat x ... », waarna dan de kwalificatie of nadere determinatie van het oordeel volgt. Ook tautologieën kunnen zo herschreven worden : « U is zo dat oordeel x een tautologie is » of « U is zo dat oordeel x altijd waar is ». We gaan met andere woorden uit van de veronderstelling dat al wat is, is wat het is, omdat U is wat het is. Dit rationalistisch monisme — dat elk oordeel een oordeel over het universum is — vindt men in nuce terug in ons artikel « Nihilisme et Métaphysique » (*Studia Philosophica Gandensia*, 5, 1967, p. 5-31) en — maar dan methodologisch als regel der wijsgerige discussie — in John Passmore's « Philosophical Reasoning » (Gerald Duchworth, 1961, 147 pp., *passim*). Deze herschrijving is evenwel niet noodzakelijk, behalve wanneer we van om het even welke bepaaldheid in de werkelijkheid een volledige bepaling en volledige verklaring willen. We zeggen « willen », een voorbehoud waarop we in een later artikel hopen terug te komen. Indien dus, om welke reden dan ook, elk oordeel herschreven moet worden als het consequent van het antecedent U, dan geldt dit eveneens voor wetenschappelijke oordelen, een conclusie die Lazerowitz niet graag zal onderschrijven en met reden, omdat hij een verklaring heeft willen geven van het « ongehoorde » van de geschillen in de wijsbegeerte, geschillen die volgens hem niet voorkomen in de wetenschap. Kwamen dergelijke geschillen ook daar voor, dan had Lazerowitz een wetenschappelijke verklaring gegeven voor een toestand die niet specifiek eigen is aan de wijsbegeerte maar in bepaalde mate ook in de wetenschap voorkomt, zodat zijn opvatting op haar beurt slechts één van de vele bediscussieerde hypothesen zou zijn. Hij schrijft dan ook : « The actual situation in metaphysics, as it is indeed in the whole of reasoned philosophy, is best given by comparing it with an imaginary situation in mathematics, one in which every piece of mathematical reasoning was countered by another equally cogent piece of mathematical reasoning, each having its convinced advocate. What is only a wild fantasy about mathematics is a sober report on the actual condition of philosophy » (Lazerowitz, op. cit. p. 1). Deze « wild fantasy » lijkt ons overdreven. In « The Critical Approach to Science and Philosophy », uitgegeven door Mario Bunge (London, 1964, XV, 480 pp., The Free Press of Glencoe, Collier-Macmillan), komt een artikel voor van Wolfgang Yourgrau « On the Reality of Elementary Particles » (p. 360-381) en in Arthur Marchs werk « Das neue Denken der modernen Physik » (Rowohlts Deutsche Enzyklopädie, 1957, 143 pp.) bevindt zich een hoofdstuk over « Die Grenzen der physikalischen Erkenntnis » (p. 123-136), waarin de neopositivistische kennisleer beschouwd wordt als een noodzakelijke voorwaarde voor het modern natuurkundig denken, speciaal in verband met de controverse over de al of niet gewenstheid der aanschouwelijkheid in de fysica. De grondslagen crisis, zowel in wis- als natuurkunde, bewijst maar al te zeer dat ook daar betwistingen zijn. En wat in deze paradigma's van wetenschappelijke exactheid voorkomt, is zeker niet onbekend in de psychologie. Daarbij speelt ook het wijsgerig probleem van de wetenschappelijkheid en haar inhoud een rol. Wanneer het begrip « wetenschappelijk » wijzigingen ondergaat — en zulks gebeurt — dan zal de wetenschappelijke interpretatie der experimenten wijzigingen ondergaan. Of de wetenschap zich al dan niet in een « me-

slechts één besluit te komen, hoe meer conclusies zich aandienen en hoe minder concludent ze zijn.

Descartes' klacht over de ellendige toestand waarin de wijsbegeerte en meer speciaal de metafysica zich bevindt ⁽⁵⁾, is slechts één voorbeeld uit vele van de ontnuchtering die de filosoof te wachten staat wanneer hij de eeuwige slingerbeweging tussen metafysica en scepticisme ⁽⁶⁾, die van in het begin de wijsbegeerte beheerst heeft, in ogenschouw neemt en zich dan ook, zoals David Hume ⁽⁷⁾, begint af te vragen wat hij in feite bereiken

« tafysische toestand » bevindt, hangt dan ook af van het punt waarop men de discussie meent te moeten sluiten. Hoewel in de wijsbegeerte zo'n punt niet te vinden is, terwijl het in de wetenschap, voor zover ze zich niet inlaat met metabeschouwingen, wel bestaat, is het voorgaande toch een aanwijzing dat het verschil niet zo radicaal is als Lazerowitz het wil doen voorkomen. Dat men trouwens een uitgangspunt in de wetenschap aanneemt en « regels van wetenschappelijkheid » accepteert, kan alleen maar berusten op een « wijsgerige » overeenstemming tussen de wetenschapslui om op een welbepaalde manier te werk te gaan tijdens het onderzoek en niet op een andere. Het vlijmscherp onderscheid dat Lazerowitz maakt doet dan ook enigszins irreeël aan. Nochtans heeft Lazerowitz dit onderscheid nodig, omdat anders de bodem van zijn hypothese voor een deel wegvalt.

(5) « Je ne dirai rien de la philosophie, sinon que, voyant qu'elle a été cultivée par les plus excellents esprits qui aient vécu depuis plusieurs siècles, et que néanmoins il ne s'y trouve encore aucune chose dont on ne dispute, et par conséquent qui ne soit douteuse, je n'avais point assez de présomption pour espérer d'y rencontrer mieux que les autres ; et que, considérant combien il peut y avoir de diverses opinions touchant une même matière, qui soient soutenues par des gens doctes, sans qu'il y en puisse avoir jamais plus d'une seule qui soit vraie, je réputais presque pour faux tout ce qui n'était que vraisemblable ». (Descartes, Oeuvres et Lettres, Paris, 1937, XXIV, 1102 pp., Bibliothèque de la Pléiade, Nr. 40, p. 96).

(6) Gottlob Ernst Schulze zegt daarover in zijn « Vorrede » tot de Aenesidemus : « Es hat von iehar in der philosophischen Welt zwey Hauptparteyen gegeben. Die eine davon glaubt im alleinigen Besitz der Wahrheit zu seyn, und solche nicht nur unverbesserlich richtig, sondern auf eine eigentlich für alle künftigen Zeiten giltige Art bestimmt und angegeben zu haben » ... « Man kann sie füglich die decidierende Partey nennen, denn der Hauptcharakter derselben besteht darin, dass sie über dasienige entscheidet, was einzig und allein und auf immer als Philosophie gültig seyn, und dafür gehalten werden soll ». ... « Die Skeptiker machen die eifrigsten und erklärtesten Anhänger der protestierenden Partey in der philosophischen Welt aus : und der Hauptfehler, den man ihnen vorwerfen kann, besteht wohl darin, dass sie eine gute Sache zu hitzig vertheidigen, und sich deshalb in ihrem Streite gegen den auf sein unfehlbares und unverbesserliches Wissen stolzen Dogmatismus oft mancher Unbilligkeit und Uebereilung schuldig gemacht haben » (in : Aenesidemus, Berlin, 1911, Reuther und Reichard, XVIII, 351 pp., Neudrucke seltener philosophischer Werke, Herausgegeben von der Kantgesellschaft, Band I, p. IX-X).

(7) « Under what obligation do I lie of making such an abuse of time ? And to what end can it serve, either for the service of mankind, or for my own private interest ? No : if I must be a fool, as all those who reason or believe anything certainly are, my follies

wil en vooral wat hij tenslotte heeft bereikt. Sinds Kants « Kritik der reinen Vernunft »⁽⁸⁾ de vraag in haar alomvattendheid heeft opgeworpen, of en in hoeverre de metafysica mogelijk is en naar de redenen van haar paradoxen heeft gezocht, is er in de filosofie zelf een steeds sterker wordende tendens merkbaar geweest om zichzelf als het ware te elimineren⁽⁹⁾ en gedaan te maken met die ziekte⁽¹⁰⁾ die men filosoferen noemt. Maar telkens men haar voor dood heeft verklaard, bleek ze weer herrezen te zijn. Kants kritiek werd op de voet gevolgd door het Duits Idealisme dat sommigen als het paradigma van metafysische « Scharlatanerie »⁽¹¹⁾ beschouwen. Waar-

shall at least be natural and agreeable » (David Hume, A Treatise of Human Nature, 2 vols, London, 1961, Vol. 1, XXXI, 258 pp., p. 254-255, J. M. Dent, Everyman's Library, Nr. 548). Waar Hume gedesillusioneerd wordt door de onmogelijkheid de wijsgerige vraagstukken op te lossen, is Wittgenstein ontgoocheld over de resultaten wanneer ze opgelost zijn : « En revanche, la vérité des pensées communiquées ici me paraît intangible et définitive. J'estime donc avoir résolu définitivement les problèmes, pour ce qui est de l'essentiel. Et si je ne fais erreur en cela, alors en second lieu la valeur de ce travail sera d'avoir montré combien peu a été accompli quand ces problèmes ont été résolus » (p. 28 in : Tractatus logico-philosophicus suivi des Investigations philosophiques, traduit de l'allemand par Pierre Klossowski, Paris, 1961, 364 pp, Gallimard, Bibliothèque des Idées). De conclusie die hieruit getrokken zou kunnen worden : « De wijsgerige problemen zijn onoplosbaar, en als ze oplosbaar en opgelost zouden zijn, dan was er nog niets opgelost » zou wellicht in een Lazerowitziaanse optiek begrijpelijk zijn. Het komt ons evenwel voor dat deze paradox zijn oorsprong kan vinden in het wezen van de wijsbegeerte zelf, dat op zijn beurt slechts kan wortelen in het wezen van de werkelijkheid, en niet noodzakelijk moet teruggevoerd worden op een psychoanalytische verklaring van de « zinledigheid » der wijsbegeerte.

(8) « La raison humaine a cette destinée singulière, dans une partie de ses connaissances d'être accablée de certaines questions qu'elle ne saurait éviter. Ces questions en effet sont imposées à la raison par sa nature même, mais elle ne peut leur donner une réponse, parce qu'elles dépassent tout à fait sa portée », (p. 9 in : « Critique de la Raison Pure », traduction de J. Barni, Paris, 1944, 2 vols., vol. 1, 353 pp, vol. 2, 380 pp.) De moderne evolutie van de wijsbegeerte toont ons inziens meer en meer aan dat de grote verdienste van Kant hierin ligt dat hij als eerste het probleem van de filosofie als zodanig heeft gesteld.

(9) o. a. « The Elimination of Metaphysics through Logical Analysis of Language » door Rudolf Carnap in : Logical Positivism, edited by A. J. Ayer, (p. 60-81), The Free Press, Illinois, 455 pp.

(10) « As is well known, the method of systematic doubt was invented by Descartes in the hope that it would cure the malady of metaphysics » (Lazerowitz, op. cit. p. 9).

(11) Merkwaardigerwijze wordt deze term gebruikt en misbruikt door een psychoanalytisch zeer dankbaar wijsgeer, namelijk Schopenhauer : « Ich denke, es ist nicht schwer einzusehn dass, wer dergleichen voranschickt, ein unverschämter Scharlatan ist, der die Gimpel betören will, und merkt, dass er an den Deutschen des 19. Jahrhunderts seine Leuten gefunden hat » (Sämtliche Werke, op. cit., Band IV, Parerga und Paralipomena I, p. 34). De « terechtwijzing » geldt de waarheidstheorie van Hegel. Voor Lazerowitz is

om? Omdat Kants kritiek zelf op een metafysica bleek te berusten. En zoals het Kant verging, zo vergaat het volgens sommigen, o. a. Lazerowitz, ook de Logische Positivisten en de Engelse Analytici⁽¹²⁾. De metafysicus lijkt op de tragische held die telkens hij een uitweg meent te hebben ontdekt uit zijn onhoudbare situatie, steeds verder zijn eigen ongeluk tegemoet gaat. En een tragedie moet een einde hebben, maar de metafysica niet. Het lijkt dan ook teveel gevraagd van metafysici te verwachten dat ze zelfmoord zullen plegen. Er moet een middel zijn om ze te vermoorden en Morris Lazerowitz heeft in zijn werk getracht ons dit middel aan de hand te doen. Het is onze bedoeling na te gaan of het hier al dan niet een « volmaakte » misdaad betreft.

de wijsgeer, ook Schopenhauer, niet speciaal Hegel, een bedrieger, daar hij ons, zij het onbewust, een valse indruk geeft van zijn activiteit en zijn ware bedoelingen. Van alle klassieke wijsgeren is het wellicht Schopenhauer geweest die Lazerowitz' ontdekking het meest nabij komt : herhaaldelijk legt deze wijsgeer de nadruk of de emotionele noodzaak van de metafysica, namelijk als troost voor de ellende, lees : « frustratie », die aan het leven inherent is. « Also, wie oben gesagt, das Böse, das Uebel und der Tod sind es, welche das philosophische Erstaunen qualifizieren und erhöhen : nicht bloss, das die Welt vorhanden, sondern noch mehr, dass sie eine so trübselige sei, ist das punctum pruriens der Metaphysik, das Problem, welches die Menschheit in eine Unruhe versetzt, die sich weder durch Skeptizismus noch durch Kritizismus beschwichtigen lässt » (op. cit. Band II, p. 223). Zo blijkt ook voor Schopenhauer de metafysica haar bestaansreden in het zieleleven en vooral in het gefrustreerde zieleleven te vinden. We geloven dan ook dat Schopenhauer in Lazerowitz' theorie slechts een bevestiging van zijn eigen wijsbegeerte zou vinden : de metafysica is noodzakelijk en onvermijdelijk, omdat de frustratie algemeen is, en die algemeenheid is adequaat verklaarbaar in een Schopenhaueriaanse ontologie.

(12) « Kant's position is itself a thinly disguised piece of rival metaphysics ». (Lazerowitz, op. cit. p. 2). Lazerowitz is het met F. H. Bradley eens, wanneer deze laatste beweert dat de weerlegging van de mogelijkheid der metafysica zelf metafysica is : « As Wittgenstein says « In order to draw a limit to thinking, we should have to think both sides of this limit » a truth to which Bradley gives a special twist in maintaining that the man who is ready to prove that metaphysics is impossible is a brother metaphysician with a rival theory of his own » (A. J. Ayer, Language, Truth and Logic, London, 1962, 160 pp., p. 33). Zelfs het Logisch Positivisme is metafysica : « And the recent flamboyant diagnosis is obviously more designed to wound the pride of metaphysicians than to improve our understanding of what it is that they are doing. Behind the « elimination » of metaphysics, which is nothing more than a disparagement of one kind of metaphysics, it is not at all difficult to see rival metaphysics being espoused, e. g. the phenomenalist theory about « the nature of things » (Lazerowitz, op. cit., p. 2-3). Meer nog : « Reasoned, technical philosophy, including ethics, aesthetics, epistemology, as well as metaphysics, is all of a piece, and what is true about the nature of one of its divisions is also true about its other divisions. If one of these is devoid of literal intelligibility, the others are also; or if one of its divisions is no more than linguistically contrived intellectual illusions, so are the others » (Lazerowitz, op. cit., p. ix). Destructief is Lazerowitz dus alleszins genoeg.

II

Daar voor Lazerowitz wijsbegeerte samenvalt met metafysica en omgekeerd, is elke wijsgerige aanval op de wijsbegeerte slechts een theorie onder theorieën. Daar deze gedachtenghelen interne tegenstrijdigheden vertonen en onderling tegenstrijdig zijn, kunnen ze geen aanspraak maken op het waarheidsgehalte dat ze gewoonlijk wordt toegeschreven⁽¹³⁾. Binnen het wijsgerig universum is de metafysica dan ook onvermijdelijk, wegens het metafysisch karakter van elke wijsgerige theorie, en onmogelijk omdat ze geen waarheidsgehalte bezit.

Vermits wijsgerige kritiek — en dat zijn alle tot hiertoe gegeven verklaringen — de ziekte van de metafysica alleen maar kan verergeren, wil Lazerowitz een wetenschappelijke hypothese opbouwen, die én de blijvende fascinatie én de onmogelijkheid of beter de zinledigheid van de metafysica verklaart. Tevens dient hiermee een plausible uitleg gegeven van het illusoire waarheidsgehalte van wijsgerige theorieën. De stelling

(13) Natuurlijk berust de conclusie dat de metafysica onmogelijk is, namelijk geen waarheidsaanspraken kan doen gelden, op de veronderstelling dat tegenstrijdige theorieën niet tegelijk waar kunnen zijn, met andere woorden, op de rationalistische gedachte dat er maar één en slechts één waarheid kan zijn en dan ook is. Dit postulaat der « identiteit der waarheid » berust op zijn beurt op het beginsel van tegenspraak. Moest het waarheidsbegrip deze identiteit niet bezitten, dan zou er een tegenstrijdigheid bestaan in de determinatie van dit begrip, wat zou betekenen dat er in feite geen waarheidsbegrip gedetermineerd zou zijn geworden. Dat het waarheidsbegrip evenwel aanleiding geeft tot betwisting komt omdat de volledige determinatie ervan, gezien het voorkomen van regressus in infinitum, niet mogelijk is. Als methodologisch beginsel voor het bepalen van het waarheidsbegrip moet het postulaat der identiteit nochtans aangenomen worden. Men vergelijk hiermee het beginsel der identiteit der ononderscheidbaren. Evenals het principium identitatis indiscernibilium is ook het postulaat der identiteit der waarheid een voorwaarde voor de mogelijkheid van een volledige, in infinitum finitum verklaring van het universum : het verhindert bij bepaling het bestaan van een onverklaarde en onverklaarbare « irrationele » rest. Hiermee is dan tevens de relativiteit van de ondubbelzinnigheid van het begrip gefundeerd. Lazerowitz schijnt zich evenwel van die betrekkelijkheid niet bewust te zijn, daar hij uit de vaststelling der tegenstrijdigheden der metafysica's, tot hun algemeen en algeheel gebrek aan « waarheid » besluit. Dit schijnt er op te wijzen dat zijn eigen opvatting der wijsbegeerte op een a priori berust, wellicht een a priori dat bepaald wordt door zijn eigen verdrongen psychische behoeften. Vanuit onze optiek wordt die diversiteit der metafysica's echter zeer begrijpelijk : aangenomen dat er, mede door het postulaat der identiteit der waarheid, slechts één adekwate metafysica zou kunnen bestaan, laat deze opvatting toch een wellicht niet aftelbare reeks mogelijke inadekwate metafysica's toe. Uit de tegenstrijdigheden der metafysica's kan men echter niet tot hun totale zinledigheid besluiten, omdat die tegenstrijdigheden voortvloeien uit hun inadekwaatheid, en deze inadekwaatheid, vanuit het perspectief van een adekwate metafysica, zich slechts kan manifesteren in contradicties.

is genoegzaam bekend : op het bewuste vlak staan we voor een schijnbaar diepzinnig geheel van proposities over de natuur of het wezen der werkelijkheid, en in het voorbewuste heeft een terminologische verschuiving of liever vervalsing van het taalgebruik plaats. Deze verhaspeling van het « normale » taalgebruik is te wijten aan de invloed van bepaalde onbewuste overtuigingen, die een grote emotionele waarde voor de denker bezitten, omdat ze nodig zijn om zijn innerlijke stabiliteit te vrijwaren. Elke zogezegde wijsbegeerte berust dan ook op een vervalsing der terminologie die psychanalytisch verklaard kan worden, waarmee tevens begrijpelijk geworden is hoe psychische mechanismen de ontdekking van de ware aard der voorgestelde theorieën verhinderen ⁽¹⁴⁾.

Lazerowitz is er zich wel van bewust dat een dergelijke, metafysisch gezien, apocalyptische hypothese sterke emotionele weerstand zal oproepen, en dit om dezelfde redenen als welke Freud aanhaalde om de gevoelsmatige afkeer van de psychoanalyse te verklaren ⁽¹⁵⁾. Daarom legt onze auteur er herhaaldelijk de nadruk op dat men zijn theorie op een « eerlijke » en « onbevooroordeelde » wijze onder ogen zou moeten zien, en ze niet zou mogen afdoen met oppervlakkige kritiek die alleen maar ingegeven kan zijn door

(14) « A philosophical theory consists, for one thing, of the statement of an unheralded, concealed alteration of terminology (the sentence we naturally take to be the expression of the theory), for another thing, of the delusive appearance presented to our conscious awareness that the words state a deep theory about the existence or nature of reality, and lastly, of an unconscious fantasy or cluster of fantasies of importance to our emotional welfare. As is well known, the mind according to psychoanalytical geography consists of three main regions, the conscious, the pre-conscious, and the unconscious, and we may say that a philosophical theory is a bridge with three piers, one in each region of the mind. At the pre-conscious level a piece of altered terminology is introduced, accepted or rejected ; at the conscious level this creates the intellectual illusion that a theory about the world, either true or false, is being pronounced ; and for the least accessible part of our minds, the unconscious, the philosophical words actually do express a number of thoughts which play a role in the determination of our inner stability » (Lazerowitz, p. 217). Daarenboven : « If the theory developed in these pages about the nature of philosophy is substantially correct, then psychoanalysis is relevant in a very special way to philosophical utterances. It alone can discover for us what they really say, as against what they delusively appear to say » (op. cit. p. 256).

(15) « It is not hard to see that a hypothesis which is looked on as « a threat to the traditional understanding of philosophy », a hypothesis which, if substantially correct, exposes as nothing more than an intellectual chimera what we have always cherished as an actual theory about important phenomena, will be received with emotional hostility » (Lazerowitz, op. cit. p. 216). En ter verklaring citeert onze auteur Freud : « I will say at once that it is not an intellectual difficulty I am thinking of, not anything that makes psychoanalysis hard for the hearer or reader to understand, but an affective one—something that alienates the feelings of those who come into contact with it, so that they become less inclined to believe in it or take an interest in it » (Lazerowitz, op. cit. p. 214-215).

de vrees ontmaskerd te worden en verplicht te zijn een illusie op te geven, ook al is die nodig om ons geestelijk evenwicht niet te verliezen. Ofwel dient men Lazerowitz' mening te delen, ofwel dient men ze op een « rationele » wijze te weerleggen (16).

De moeilijkheid waarvoor we ons geplaatst zien ligt in het woord « rationeel ». Daar het hier (ogenschijnlijk althans) een wetenschappelijke theorie betreft, zou een onderzoek naar de waarheid ervan moeten geschieden door de wetenschappelijkheid en de al dan niet volledige verklaringsmogelijkheid van de psychanalyse om alle wijsgerige stelsels een noodzakelijke en voldoende grond te verschaffen, na te gaan. Dit materiaal staat echter niet ter beschikking, alhoewel over verscheidene wijsgeren, o. a. Berkeley en Schopenhauer, dergelijke studies reeds bestaan. Onderzoekingen van die aard zijn trouwens reeds sinds jaren aan de gang (17). Origineel is dus niet de psychoanalytische verklaringwijze maar de, helaas wijsgerige, conclusie die Lazerowitz meent er uit te moeten trekken. Zijn besluit berust er op dat het geven van een verklaring voor het voorkomen van een theorie — van een wijsgerige theorie — voldoende is om haar alle waarheidsgehalte te ontzeggen. Met andere woorden, Lazerowitz ontkent het onderscheid dat kan of dient gemaakt te worden tussen de verklaring van een fenomeen, in casu het voorliggen van een wijsgerig stelsel, en de vraag, de mogelijk totaal andere vraag naar de waarheid ervan. Uiteindelijk meent Lazerowitz, hoewel dit niet uitdrukkelijk gezegd wordt, dat een theorie niet waar kan zijn als ze genetisch verklaarbaar wordt door de bepaaldheid of de geconditioneerdheid van de denker om te denken zoals hij gedacht heeft (18).

(16) « The analysis given here of the celebrated Cartesian proposition will strike most philosophers as being altogether ridiculous, to be dismissed without the courtesy of a second glance. This is to be expected if, as may very well be the case, philosophers are the dupes of an ineluctable illusion with roots deep in the substratum of our minds. Reactions like this are understandable but they cannot be accepted as evidence against the interpretation. In his « Future of an Illusion » Freud states that the voice of truth is soft but persistent and eventually makes itself heard. The hope is that the analysis given here is at least in essentials correct, and if so that it will eventually make itself heard and if not that it will be heard and rejected in a rational manner » (Lazerowitz, op. cit. p. 61).

(17) o. a. J. O. Wisdom : « The Unconscious Origin of Berkeley's Philosophy ». Wat Schopenhauer betreft bestaan er verschillende studies : o. a. R. Lehmann : « Schopenhauer : Ein Beitrag zur Psychologie der Metaphysik, 1894 ; O. Eichler : « Von Schopenhauers Frauenhass, Würzburg, 1926.

(18) « So far as I am aware, no psychoanalyst, including Freud, has been led by his investigations to the notion, or even the suspicion of the notion, that the metaphysician is not the seeker after truth he seems to himself as well as to others to be. Thus one psychoanalyst, in a well-known article in which he discusses two different pictures of the world built up by two types of people, states that the question as to « which of the two

Duidelijker gesteld : de nervus probandi van Lazerowitz' stelling is het probleem van het determinisme in het denken, of, zoals wij zullen zeggen, het vraagstuk van de « intellectuele vrijheid »⁽¹⁹⁾. Dit algemeen vraagstuk, dat abstractie maakt van de aard der determinerende factoren, of die nu psychanalytisch of neurologisch zijn, berust op het doortrekken tot in de denkactiviteit van een wetenschappelijk determinisme dat langzamerhand de meeste ons omringende verschijnselen op min of meer bevredigende wijze heeft weten te verklaren. Het is de laatste en door velen meest gevreesde consequentie van de wetenschappelijke ontwikkeling.

Maar zelfs indien Lazerowitz uiteindelijk dient toe te geven dat een voldoende psychanalytische verklaring niet afdoet aan de mogelijke waarheidsaanspraken van de wijsbegeerte, dan blijft zijn stelling — de metafysica is geen waarheidsfunctie — toch nog geldig, en wel omdat zijn opvatting over de wijsbegeerte daarenboven, en los van de psychanalytische verklaring, gebaseerd is op een weer helaas wijsgerige theorie, die de filosofie per definitie alle waarheidsgehalte ontzegt, namelijk de opvatting van Wittgenstein in de « Philosophische Untersuchungen » dat de betekenis van een woord ligt in het gebruik dat men ervan maakt⁽²⁰⁾. De meta-

pictures is the correct one, belongs to metaphysics ». « (Lazerowitz, op. cit. p. 238). Nergens bespreekt Lazerowitz de opvatting van deze psycholoog en nergens in het werk fundeert hij de klaarblijkelijke sprong van de verklaring van de zijnsorde naar de waarheid van de denkorde, en dit is een zeer diepgaande, fundamentele fout van het werk. Want ofwel berust het feit dat de metafysica geen waarheidsaanspraken kan maken op de aanwezigheid van een genetische verklaring van het voorkomen van die metafysica, en in dit geval heeft Lazerowitz' onderzoek zin en betekenis, maar berust het op een uiterst aanvechtbaar postulaat. Of anders berust zijn stelling niet op dit postulaat, maar dan heeft het kunnen geven van een genetische verklaring van het voorkomen van de metafysica geen invloed op de vraag naar de waarheidsaanspraken ervan. Blijft Lazerowitz' stelling niettemin geldig, dan berust ze op een wijsgerige theorie, dus op een metafysica. Dat zulks inderdaad het geval is, zullen we aanstonds zien.

(19) Onder « intellectuele » vrijheid verstaan we het vraagstuk van het determinisme in het denken, niet voor zover het bepaald wordt door de logica die men voorstaat en de waarheidstheorie die men aanleeft, maar voor zover de denктоestanden die het menselijk bewustzijn doorloopt, bepaald worden door factoren die onafhankelijk zijn van de interne denkprocessen, vb. door de neurologische toestanden van de hersencellen. Een gelijkaardig probleem als het onze, maar dan betreffende het menselijk handelen wordt door Norman Malcolm behandeld in zijn artikel « The Conceivability of Mechanism » in « The Philosophical Review, Vol. LXXVII, Nr. 1, 1968, p. 45-72.

(20) « The expression « the meaning of a term » is not used to denote objects, and this is brought out by the fact that the expression « the literal use of a term » substitutes without serious distortion for it » (Lazerowitz, op. cit. p. 196). En verder : « When we see that analysing the meaning of an expression E is nothing more than analysing E's use, we see that analysis can be nothing more but clarificatory » (Lazerowitz, op. cit. p. 197). En nog duidelijker : « Hence what we know and all that we know in understanding

fysici gebruiken een door hun verborgen psychische behoeften bepaald « Sprachspiel » dat afwijkt van het « normale » dat door « de man in de straat » gebezigd wordt en dat Lazerowitz verkiest. Maar deze keuze, gefundeerd als ze eveneens is op zijn opvatting over analytische en synthetische uitspraken, kan niet voldoende gegrond zijn, daar ze evenals de metafysische vervalsing van de terminologie een « fiat lux » is dat, in het raam van de Wittgensteinse theorie, slechts op linguïstisch conservatisme kan berusten. We zullen deze stellingen slechts vluchtig behandelen, omdat ze, hoewel wezenlijk voor Lazerowitz' « wijsbegeerte », geen wetenschappelijke verklaring bieden voor de paradox der metafysica en dus naar Lazerowitz' eigen mening even metafysisch van aard zijn als de aangevallen wijsbegeerte zelf.

Lazerowitz' these steunt zich daarenboven nog op een derde, veel voorkomend postulaat dat we even willen aanstippen, omdat we er niet meer op terug zullen komen. Vaak geeft hij de indruk de metafysica te zien als een verdeckte kunstvorm, als in wezen artistieke creativiteit in het medium van het abstracte denken ⁽²¹⁾. Deze opvatting, populair geworden in het Logisch Positivisme ⁽²²⁾, vinden we echter reeds terug in de negentiende eeuw ⁽²³⁾. Er is evenwel grondig verschil. Dat wijsbegeerte een kunstvorm zou zijn en het wijsgerig stelsel een kunstwerk met als onderwerp het universum, is, op zichzelf genomen, een misschien eigenaardige maar volkomen onschuldige opvatting. Het waarheidsgehalte waarop de wijsbegeerte aanspraak maakt, komt evenwel in gevaar als men het postulaat aankleeft,

the first sentence (nl. de propositie « het is logisch onmogelijk dat ... ») are facts of linguistic usage » (Lazerowitz, op. cit. p. 199).

(21) « Freud has described the artist in words which, there is some reason for thinking, apply also to the philosopher. About the true artist Freud wrote that « he understands how to elaborate his daydreams, so that they lose that personal note which grates upon strange ears and becomes enjoyable to others ; he knows too how to modify them sufficiently so that their origin in prohibited sources is not easily detected. Further, he possesses the mysterious ability to mould his particular material until it expresses the ideas of his fantasy faithfully ; and then he knows how to attach to this reflection of his fantasy life so strong a stream of pleasure that, for a time at least, the repressions are out-balanced and dispelled by it. When he can do all this, he opens out to others the way back to the confort and consolation of their own unconcious sources of pleasure, and so reaps their gratitude and admiration » (Lazerowitz, op. cit. p. 236).

(22) zie Rudolf Carnap, op. cit.

(23) In Eisler « Wörterbuch der philosophischen Begriffe, Band II, Berlin, Mittler, 4^e uitgave, 1927-1930, p. 135 « Stöhr : Metaphysik ist ein Kunstwerk. Sie weist drei Arten auf ; aus dem Bautrieb des schaufrohen Künstlers (theorogon), aus dem Bedürfnis nach Trost im Leiben am Leben (pathogon), mit Worten nach einem gewissen Wortbaustil (glossogon). Metaphysik nur als Glaubensinhalt möglich, durch ergänzende Intuition, als eine « Kunst der Symbolkonstruktion ».

zoals de Neopositivisten, dat een kunstwerk geen « waarheid » bevat en er dus ook geen aanspraak op kan maken. Deze opvatting brengt evenwel niet alleen de wijsbegeerte in diskrediet maar tevens de traditionele kunstvormen waaraan, denken we bijvoorbeeld aan het Duits Idealisme, wel « waarheid » werd toegeschreven ⁽²⁴⁾. Het is niet onze bedoeling daar nader op in te gaan, omdat dit probleem in de esthetica thuishoort, maar toch willen we er op wijzen dat deze stelling, zoals trouwens uit Lazerowitz' artikel « The Nature of Value » ⁽²⁵⁾ blijkt, ingegeven is door de neopositivistische kennisleer en dus naar Lazerowitz' eigen beweringen eens te meer een metafysische uitspraak is.

Ons artikel zal, zoals uit deze inleiding blijkt, hoofdzakelijk het probleem van de « intellectuele vrijheid » behandelen, waarna een korte kritiek op de kennistheoretische postulaten van Lazerowitz gegeven zal worden. Tenslotte zullen we trachten aan te tonen dat de verklaring van onze auteur noch noodzakelijk, noch voldoende is om de paradoxen van de metafysica te verklaren, en zullen we een korte aanduiding geven van een Kantiaans geïnspireerde opvatting die ons inziens een juistere kijk op de metafysica geeft.

III

1. In de wijsbegeerte der Moderne Tijden is de kennisleer langzamerhand de hoofdingang der filosofie geworden, maar vooral in onze eeuw is de drempelvrees zo groot dat de meeste denkers niet verder komen dan het bordes. Deze schroom is mede verklaarbaar door de paradox waartoe de

(24) We doelen hier op de betekenis die de kunst heeft in het Duits Idealisme, speciaal dan bij Schelling als « das einzige wahre und ewige Organon der Philosophie ». « Wenn die ästhetische Anschauung nur die objektiv gewordene transscendentale ist, so versteht sich von selbst, dass die Kunst das einzige wahre und ewige Organon zugleich und Dokument der Philosophie sei, welches immer und fortwährend aufs neue beurkundet, was die Philosophie äusserlich nicht darstellen kann, nämlich das Bewusstlose im Handeln und Produzieren und seine ursprüngliche Identität mit dem Bewussten » (p. 329 in « Neuere Philosophie von Descartes bis Schopenhauer, Dr. Paul Deussen, 3. Auflage Leipzig 1922, F. A. Brockhaus, XIV, 603 pp.).

(25) Lazerowitz, op. cit. p. 77-121. « It would seem that emotional bias is the only possible deciding factor in the choice of a theory and in the acceptance of an argument » (Lazerowitz, op. cit. p. 77). Vergelijk hiermee A. J. Ayer in « Language, Truth and Logic, op. cit. p. 102-103 : « We shall set ourselves to show that in so far as statements of value are significant, they are ordinary « scientific » statements ; and that in so far as they are not scientific, they are not in the literal sense significant, but are simply expressions of emotion which can be neither true nor false ».

epistemologische prioriteit onvermijdelijk leidt. Vertrekken, zoals Descartes, van een systematische twijfel leidt ontegensprekelijk tot scepticisme, indien de twijfel werkelijk systematisch en volledig wordt toegepast. Zich baseren op beginselen die relatief gefundeerd zijn, laat in beginsel een sceptische afwijzing van het uitgangspunt toe, en beroep doen op vooropstellingen die berusten op een consensus gentium in de wetenschappelijke praktijk, leidt weliswaar tot belangrijke resultaten maar gaat uiteindelijk aan de eigenlijke bedoeling van de wijsbegeerte voorbij. En zich beroepen op zagezegde evidente, voldoende gefundeerde kennis maakt van de epistemologie ongetwijfeld een ontologie en een metafysica. Kortom, de paradox van de kennisleer komt hierop neer dat, om te weten wat we kunnen weten, we moeten veronderstellen iets te weten, en dat we, om te weten welke kennis we aan de basis van onze kennisleer moeten leggen, we reeds moeten weten wat we kunnen weten : niet de kennisleer, maar de kennisleer van de kennisleer is het belangrijkste epistemologisch probleem. We menen dan ook dat een terugkeer, zij het slechts met epistemologisch-methodologische bedoelingen, naar een ontologisch standpunt in vele opzichten nuttig zou zijn ⁽²⁶⁾: uitgaande van een analyse van wat het zou kunnen betekenen alles te weten, van wat met andere woorden verstaan moet worden onder het begrip « adequate metafysica » ⁽²⁷⁾, zijn we mis-

(26) Sinds Descartes heeft de wijsbegeerte zich meer en meer toegespitst op de kennisleer. Zo kan het Kontinentaal Rationalisme beschouwd worden als een poging een volledig kenbare en volledig verklaarbare wereld te denken, een wereld die het intellect volledig bevredigt. Deze ontwikkeling vindt haar eindpunt en hoogtepunt in Leibniz en Christiaan Wolff. Deze epistemologie wordt evenwel aangevuld door een ontologie die onze wereld tot een volledig kenbare en verklaarbare wereld maakt. Bij de Engelse Empiristen, wordt de kennisleer langzaam losgemaakt van de ontologie, wat op het scepticisme van David Hume uitloopt. Na Kants kennistheoretische verzoeningspoging tussen beide richtingen en de ontologische van het Duits Idealisme, zet de moderne uitzonderlijk snelle ontwikkeling van de wetenschap voorgoed in. Naast de irrationalistische stromingen die losstaan van de wetenschappelijke ontwikkeling of deelgebieden pogen te integreren, denken we maar aan Bergson, beginnen de wijsgeren en vooral de erfgenamen van de Engelse Empiristen zich meer en meer aan te sluiten bij de wetenschap en hun epistemologische werkzaamheid te richten op de fundering ervan. De mogelijkheid van een integratie van de verschillende wetenschappen in één axiomatisch systeem — denken we aan « The Journal of Unified Science » — heeft weer belangstelling doen ontstaan voor Leibniz' en Wolffs ideaal. We zullen het hier gebruiken als methodologisch beginsel om het probleem dat Lazerowitz ons voorlegt te behandelen.

(27) Het begrip « adequate metafysica » is identiek met het ideaal van het Kontinentaal Rationalisme. Zeer duidelijk wordt dit ideaal geformuleerd in de « Geschichte der neueren Erkenntnistheorie » von E. von Aster (Berlin und Leipzig, 1921, VI, 638 pp.). So wird der Gedanke, dass alle 'falsche' Erkenntnis eigentlich eine unvollständige Erkenntnis ist zu einem immer wieder ausgesprochenen Grundgedanken der Spinozaschen

schien beter bij machte te bepalen of en in hoeverre een dergelijke metafysica mogelijk is, en zo niet, of en in hoeverre een « inadekwate metafysica » binnen onze gezichtseinder ligt. Tegelijkertijd zouden we dan ook uit een vergelijking tussen het regulatief idee dat we ons van een adekwate metafysica maken en de (misschien daaruit afleidbare) ons gegeven denken kenmogelijkheden een epistemologie en een methodologie kunnen opstellen die ons een maximum-benadering van de adekwate metafysica geeft. De hoofdvraag die in dit perspectief beantwoord dient te worden, is dan : « Hoe moet het universum zijn, opdat het volledig verklaard zou kunnen worden? ». Bij de behandeling van het probleem van de intellectuele vrij-

Erkenntnistheorie. Zugleich wird der Terminus « klar und deutlich », man darf sagen, einfach zum Ausdruck für diese eine vollständige Erkenntnis ermöglichende Grundidee, die wir von einem Gegenstande haben. Positiv gewendet ergibt sich, dass alle wirkliche Erkenntnis von Gegenständen ausgehen muss vom klaren und deutlichen Begriff oder von der wahren Definition der Gegenstände. Die Definition muss so beschaffen sein, dass alle Eigenschaften des betreffenden Gegenstandes aus ihr geschlossen werden können » (op. cit. p. 137). Hetzelfde ideaal staat ook Leibniz voor ogen : « Das bei Descartes beginnende Streben, alle Entgegensetzung zu einer logischen Entgegensetzung, zu einem logischen Widerspruch zu machen, kommt hier zur vollen Durchführung und man erkennt den Grund, aus dem das geschehen kann : die Basierung der ganzen Erkenntnistheorie auf einer Urteilstheorie. Bejahende und verneinende Urteile bestimmen den Gegenstand, konstituieren den Begriff, in ihnen vollzieht sich die Analysis und Synthesis, die Gewinnung und der Aufbau der Gegenstände, durch die sie zu restlos erkannten Gegenständen werden » (op. cit. p. 289). Ook bij Kant vindt men in de regulatieve ideeën van de zuivere Rede dezelfde gedachtengang terug. « Nicht als ob das Streben nach metaphysischer Einheit in diesen Dingen Kant ganz fremd wäre : Er hat das « Schicksal, in die Metaphysik unglücklich verliebt zu sein », aber eben das Ueberspringen jener trendenden Grenzen führt in die typischen Fehler der dogmatischen Metaphysik und in das Gewirr der unserm Verstand unbeantwortbaren Fragen und ewig verschlossenen Probleme » (op. cit. p. 537). Ook het Duitse Idealisme kleeft dit ideaal aan, alleen is de « Weltphilosophie » door « Ich-Philosophie » vervangen, zoals Richard Kroner het uitdrukt in « Von Kant bis Hegel » (2 vols., Tübingen, 1921, vol. 1, XIX, 612 pp., vol. 2, XXIII, 526 pp., 1925) « Die Gesamtheit aller Schritte, die der Verstand tun muss, um den Gegenstand erschöpfend zu bestimmen, macht eine Totalität aus, der die objektive Totalität des Gegenstandes entspricht » (op. cit. p. 127). « Wenn die Totalität der Bedingungen durchmessen ist, so ist die Bedingtheit des Gegenstandes in absoluter Vollständigkeit erkannt : sie ist ersetzt durch jene Totalität ; deshalb verliert der Begriff der Bedingtheit ebensosehr wie der Bedingung hier seinen Sin » (op. cit. p. 127) en : « Der Inbegriff ist die absolute Totalität aller überhaupt möglichen begrifflichen Bestimmungen des Gegenstandes, durch die sein « Inhalt », das bloss Gegebene, vollständig « durchschaut » wird ; er ist der absolute Gegenstand oder der absolute Begriff — daher weder Gegenstand noch Begriff — denn diese beiden sind immer relativ, nämlich aufeinander bezogen, — sondern etwas Neues, Drittes, das seinerseits wieder entgegengesetzt ist sowohl dem Gegenstande als dem Begriffen, obwohl beide in ihm vereinigt gedacht werden : Idee » (op. cit. p. 128). Dit is de gedachtengang die in Hegel zijn eindpunt vindt.

heid zullen we bij wijze van proef van een dergelijk universum uitgaan. Dit zal ons des te gemakkelijker vallen, omdat het voldoende zal zijn enkele karakteristieken van een « volledig verklaarbaar universum » op te stellen om ons het vraagstuk te doen begrijpen dat in Lazerowitz' werk schuilgaat. Tevens zullen we in staat zijn de alternatieven van het dilemma dat zal ontstaan, onder ogen te nemen en te evalueren.

2. Een heelal dat volledig verklaard moet kunnen worden, moet ook volledig gekend en daarom volledig bepaald kunnen worden. Ten tweede moet een heelal een « geheel » en een « al » zijn, wat betekent dat het één en slechts één heelal mag zijn, en dat het daarenboven, voor zover dit niet in het begrip « één en slechts één geheel » vervat ligt, alles moet bevatten en omvatten wat is, of, om met Wittgenstein te spreken, alles wat « het geval is »⁽²⁸⁾. In een vorig artikel hebben we deze vooropstellingen reeds min of meer uitgewerkt, zodat we hier overnemen wat daar gezegd werd⁽²⁹⁾. Daar het denken slechts denkbaar is voor zover het bestaat in het verwerken van termen en relaties en hun combinaties in infinitum, en daar dus ook determinatie en verklaring slechts door middel van termen en relaties denkbaar zijn, moet een heelal dat volledig verklaard moet kunnen worden, bestaan uit volledig gedetermineerde of bepaalde termen en relaties. Deze volledige bepaalbaarheid veronderstelt evenwel de universele geldigheid en de ontologische evidentie van vier metalogische beginselen, namelijk het beginsel van tegenspraak, van identiteit, van uitgesloten derde en het beginsel van de identiteit der ononderscheidbaren. Deze beginselen van alle determineerbaarheid als zodanig, gelden niet alleen voor de volledige bepaling van om het even welke term en relatie van de werkelijkheid maar ook voor de act en het resultaat der determinatie zelf, dus ook voor alle

(28) Ludwig Wittgenstein, op. cit. p. 29 : « Le monde est tout ce qui arrive ». Een treffende analogie tussen de *Tractatus logico-philosophicus* en het Kontinentaal Rationalisme valt ons inziens niet te ontkennen. Evenals voor Leibniz geldt voor Wittgenstein, maar dan linguïstisch geprojecteerd, : « Soll der logische Kalkül zu letzten begründbaren und allgemeingültigen Urteilen führen, so muss es möglich sein, die Gegenstände nicht nur in Teile, sondern sie in die letzten Teile zu zerlegen ... » (E. von Aster, op. cit. p. 284). Dit in tegenstelling tot Bertrand Russell die een sceptischer standpunt inneemt : « Indeed, the phrase « logical atomism » as he (Russell) uses it means the thesis that the philosophical analysis of ordinary propositions will go so far and no further (namelijk tot symbolen die data denoteren die wij als eenvoudig moeten beschouwen). This is perhaps the point of greatest difference between Russell's logical atomism and the version of logical atomism developed by Wittgenstein in the *Tractatus*, according to which a complete analysis consists wholly of symbols of the third type, whose denotations are intrinsically simple » (F. D. Pears, *Bertrand Russell and the British Tradition in Philosophy*, New York, 1967, p. 119).

(29) « Nihilisme et Métaphysique », *Studia Philosophica Gandensia*, 5, pp. 5-31).

bewustzijnstoestanden en meer speciaal voor alle denктоestanden⁽³⁰⁾. Bij volledige bepaling van alle termen en alle relaties in het heelal kan dan zowel het universum als het denken a's volledig gekend beschouwd worden. Deze volledige kenbaarheid sluit evenwel het monistisch postulaat in dat het heelal één en slechts één structuur van termen en relaties is. Inderdaad, indien het heelal volledig gekend is, moet ook het kennen zelf volledig gekend zijn, en daar alle denken slechts uit het bewerken van termen en relaties bestaat, bestaat ook alle kennen uit het bewerken daarvan. Daar alles gekend is, staat alles in het heelal in relatie, ze'fs in een volledig gedetermineerde, dus volledig gekende relatie met het denken van de denker en het kennen van de kenner. Alleen een monistische wereld is derhalve volledig kenbaar. En deze monistische wereld kan niet enkel en alleen monistisch zijn in zijn relatie of relaties tot het kennen. Inderdaad, moesten er in het heelal structuren van termen en relaties zijn die geen relatie bezitten met andere structuren, behalve met het structureel geheel van termen en relaties dat het denken is, dan betekent dit dat ons heelal niet één en slechts één heelal zou zijn. Beide delen van het heelal zullen bij gebrek aan relaties ook geen relatiewijzigingen kunnen ondergaan ten aanzien van mekaar, wat voor gevolg heeft dat beide delen of liever beide universa onafhankelijk van mekaar zouden evolueren. Men zou derhalve moeten veronderstellen dat het denken of het kennen twee verschillende werelden én te kennen én te verklaren krijgt. Nu kunnen beide niet met het kennen in relatie staan zonder de facto met mekaar in relatie te staan. Want gezien ook het denken zich in het heelal bevindt en er, gezien de veronderstelling, slechts twee onafhankelijke werelden zijn, moet het denken zich in één van beide bevinden. Bevindt het denken zich in één van beide werelden dan wordt, gezien het relationele karakter van het denken, één van beide werelden ondenkbaar. En het denken kan zich evenmin als derde deel van het heelal afscheiden van beide andere. Want in dit geval is een heelal als zodanig ondenkbaar of staan beide delen van het heelal met het derde deel — het denken — in relatie, wat betekent dat geen enkel deel van het heelal geen enkele relatie met een van beide andere delen heeft, en gezien het denken één structuur van termen en relaties is en zich in het heelal bevindt, staan beide delen van het heelal met elkaar in relatie, tenzij men veronderstelt dat het denken zelf uit twee onafhankelijke structuren zou bestaan, wat opnieuw tot het bestaan van twee universa zou leiden die elk hun eigen zijns- en denkstructuur bezitten. Het besluit dat we dienen te trekken is dan ook dat het heelal slechts volledig gekend

(30) Terwille van de eenvoud zullen we onder de bewustzijnstoestanden die toestanden, die waar of vals kunnen zijn, denктоestanden noemen.

kan zijn indien het een monistisch heelal is ⁽³¹⁾. Om de gedachten te vestigen zullen we ons heelal strikt monistisch maken door te veronderstellen dat de volledige determinatie van om het even welke term of relatie van het heelal dan en slechts dan mogelijk is, wanneer het heelal — dus alle termen en relaties — volledig gedetermineerd is ⁽³²⁾.

Daarenboven moet het heelal volledig verklaard kunnen worden. We kunnen hier eveneens de opvattingen die we in ons vorig artikel hebben uiteengezet overnemen en besluiten dat, gezien het denken uit termen en relaties bestaat, ook de verklaring daaruit zal moeten bestaan, en wel zulke termen en zulke relaties als door het beginsel der verklaring of het beginsel van voldoende grond worden geëist. We hebben tevens gezien dat het beginsel van voldoende grond zelf geen voldoende grond kan bezitten en dat het in welke specifieke gedaante ook, tot regressus in infinitum en *petitio principii* leidt, wegens het feit dat we ter verklaring slechts een aftelbaar aantal stappen kunnen zetten. Om deze conclusie te vermijden zullen we dan ook moeten veronderstellen dat we een niet aftelbaar aantal stappen kunnen zetten en bijgevolg over een « *intellectus infinitus* » ⁽³³⁾ beschikken. Deze veronderstelling garandeert ons dan de volledige verklaringsmogelijkheid zowel van de zijns-, de denk-, als de verklaringsstructuren van de werkelijkheid. Een dergelijk heelal en een heelal dat op deze manier verklaard kan worden, zullen we een heelal met « *adekwate*

(31) Dezelfde gedachtengang, die berust op de ons inziens evidente gedachte dat alle bewustzijn ook zijn is, heeft in de geschiedenis der wijsbegeerte tot het verwerpen van het Cartesiaans dualisme door Spinoza geleid. Het « ontologiserende » van de kennisleer en van de kennis komt duidelijk tot uiting in Axioma V van de *Ethica*: « *Quae nihil commune cum se invicem habent, etiam per se invicem intelligi non possunt, sive conceptus unius alterius conceptum non involvit* » (Spinoza, *Éthique*, traduction nouvelle par Charles Appuhn, 2 vols., Paris, 1953, Tome 1, 432 pp, p. 22).

(32) Deze stelling vloeit voort uit het postulaat der volledige bepaalbaarheid. Elke term en elke relatie is slechts volledig bepaald als alle relaties met andere termen bepaald zijn. Daar de volledige bepaaldheid van die relaties afhangt van de bepaaldheid van de termen waarmee ze onze oorspronkelijke term verbinden, eist de volledige bepaaldheid van één term of één relatie de volledige bepaaldheid van andere termen en relaties en dit in *infinitum finitum*, dus de volledige bepaaldheid van het *universum* zonder meer.

(33) De term stamt van Spinoza: « *Zu jedem Objekt in der Welt der Dinge nun gehört eine ihm entsprechende Idee, die seine formale Wesenheit objektiv in sich darstellt, der dem betreffenden Modus der Ausdehnung zugeordnete Modus des göttlichen Denkattributs. Diese Idee ist die Erkenntnis, der klare und deutliche Begriff des betreffenden Objekts, sie wird zugleich von Spinoza als die « Seele » des Objekts bezeichnet: jeder bestimmte Körper ist Ideat zu einer ihn adäquat widerspiegelnden Idee oder Körper, dem eine Seele zugehört. Der Inbegriff dieser Ideen, also die Gesamterkenntnis der gegenständlichen Welt ist der « Intellectus infinitus », der unendliche Modus des göttlichen Denkattributs* ». (E. von Aster, op. cit. p. 150).

metafysica » noemen. We zullen hier even nader op ingaan. In deze veronderstelling is de wereld in zijn geheel verklaard, wat betekent dat, ten eerste, de zijns- en de denkstructuren verklaard zijn, en ten tweede de « adekwate metafysica » verklaard is. Met andere woorden : uit de adekwate metafysica moet afgeleid kunnen worden dat hij gedacht werd. We hebben gezien dat een dergelijke mogelijkheid niet bestaat voor de ons gekende metafysica's en dat deze « proef op de som » de toetssteen is voor het al dan niet zelfbevestigend karakter van een metafysica ⁽³⁴⁾. Alleen een adekwate metafysica kan en is uit zichzelf afgeleid : niet alleen is alles volledig gekend, en het feit dat alles volledig gekend is, volledig verklaard, ook dat alles volledig verklaard is, is volledig verklaard. Om evenwel, zoals reeds gezegd werd, het heelal volledig te kunnen verklaren, moet het beginsel van voldoende grond onbeperkt, dat wil zeggen, niet aftelbaar geldig zijn, zodat, buiten de vier metalogische beginselen, buiten het strikt monisme, ons heelal strikt deterministisch dient te zijn. Het beginsel van voldoende grond impliceert inderdaad dat voor om het even welke « x » die « het geval is » er een noodzakelijke en voldoende reden bestaat waarom x het geval is. Het postulaat is daarenboven én het noodzakelijk én het voldoende verklarengsbeginsel ⁽³⁵⁾. Stel dat er zich een x voordoet : er zijn dan

(34) « Nihilisme et Métaphysique, op. cit. p. 27-28.

(35) In het Rationalisme wordt het beginsel van voldoende grond tot een logisch beginsel, tot het beginsel van identiteit teruggebracht : « Jene volle Kenntnis des Begriffs, der das Wesen eines Individuums darstellt, wird freilich nur Gott zugeschrieben — die nähere Ausführung dieses Gedankens wird noch zu besprechen sein — aber das widerspricht dem nicht, dass doch principiell der absolute Gegensatz der vérités éternelles und contingentes aufgehoben erscheint : Die Tatsachenwahrheiten sind im Prinzip ebenso einer Begründung a priori fähig wie die vérités de raison. Die Folge ist, dass von nun an der Satz vom Grunde gerade als Prinzip der vérités de fait erscheint, der Sätze, die in der Existenz, nicht in der Essenz der Dingen gründen ... Die Frage nach dem « Grunde » stellen wir da, wo wir zunächst durch Erfahrung ein Urteil gefunden, d. h. festgestellt haben, dass einem Gegenstand in der Wirklichkeit ein bestimmtes Prädikat zukommt, das sich nicht unmittelbar aus seiner Essenz herleiten, als ein identischer Satz darstellen lässt » (E. von Aster, op cit. p. 280). We stellen echter deze vraag slechts omdat we niet over een volledige determinatie van het universum beschikken (onvolledigheid die trouwens vereist is om « ervaring » uiteraard nog mogelijk te maken). Bij Leibniz' volging Wolff wordt het beginsel van voldoende grond, dat zich in een logisch-axiomatisch systeem identificeert met het beginsel van tegenspraak, dan ook op dit beginsel teruggevoerd. Daardoor worden redenen en oorzaak, gevolg en werking wisselbegrippen, zoals dit vroeger bij Spinoza reeds bij voorbaat het geval was, daar deze denker van meet af aan van de « intellectus infinitus », dus van de adekwate kennis vertrekt. « Jedes Urteil (als vollständiges Urteil betrachtet) fügt Wolff dann weiter hinzu, setzt sich aus der Angabe einer « Bedingung » und einer « Aussage » zusammen — die Vermischung des Wahrheitsgrundes eines Urteils und der Bedingung eines Geschehens tritt in dieser Ausdrucksweise sehr deutlich hervor — : im partikulären und singulären Ur-

drie gevallen. Ofwel is x het geval maar is er geen enkele reden waarom x het geval is. Dit betekent dat uit de volledige determinatie en de volledige verklaring van het unversum x niet verklaard kan worden ; x doet zich dan voor als een toevallig toeval, als een irrationele rest. Nu behoort x ofwel tot het heelal ofwel niet. Behoort x tot het heelal dan is x volledig verklaard gezien het heelal volledig verklaard is. Ofwel behoort x niet tot het heelal, wat dan in strijd is met de veronderstelling van het strikt monisme. In de veronderstelling van de adekwate metafysica heeft dus om het even welke x een voldoende grond. De tweede mogelijkheid bestaat hierin dat x het geval is en slechts een noodzakelijke maar geen voldoende grond heeft. In dit geval behoort x wel tot het universum maar is dit universum niet volledig verklaard en verlaten we weer de veronderstelling van de adekwate metafysica. Het derde geval zou hierin bestaan dat x het geval is en x meer dan één voldoende reden heeft ⁽³⁶⁾. In deze veronderstelling staan we voor een « redundante adekwate metafysica », waarvoor het eenvoudighedspostulaat « entia praeter necessitatem non sunt multiplicanda » niet meer geldt. Uitgedrukt in termen van voldoende grond betekent zulks dat, daar één voldoende grond voldoende is, er geen grond voldoende bestaat om een dubbele voldoende grond ter verklaring aan te voeren. Maar dan is onze metafysica niet meer adequaat, daar onze metafysica ook een voldoende grond voor de voldoende grond van « x is het geval » eist. Met andere woorden, een adekwate metafysica kan niet meer dan adequaat zijn, en ze is adequaat wanneer er één en slechts één voldoende grond te vinden is voor elke x die het geval is. Het beschouwde heelal is dus wel deterministisch ⁽³⁷⁾. Met behulp van het begrippenkader dat we hier geschetst

teil ist es nur eine Teilbedingung oder ein Teilgrund, der angegeben wird, im allgemeinen Urteil der zureichende Grund oder : im ernsteren ist nur der Grund der Möglichkeit, im zweiten der bestimmende Grund der Wirklichkeit der betreffenden Bestimmung ausgesprochen » (E. von Aster, op. cit. p. 437). Of deze logicisering nodig is voor een adekwate metafysica laten we hier buiten beschouwing.

(36) We onderscheiden dit geval omdat het van belang is voor het probleem der intellectuele vrijheid. Daar we in werkelijkheid niet over de volledige bepaling van een term of een relatie beschikken, kunnen termen en relaties, om met Leibniz te spreken, gedeeltelijk door *vérités de raison* — hun waarheidsgrond — en gedeeltelijk door *vérités de fait* — de grond van hun voorkomen — bepaald worden. In de « *intellectus finitus* » treedt dus een scheiding op tussen oorzaak en reden, werking en gevolg. Daardoor is de waarheid van een oordeel niet genoeg om het voorkomen ervan te verklaren en is het voorkomen ervan geen garantie voor de waarheid ervan : vandaar het probleem van de « intellectuele vrijheid ».

(37) Naar analogie met het strikt monisme zullen we ons heelal ook strikt deterministisch maken, namelijk door te veronderstellen dat de volledige verklaring van om het even welke term en om het even welke relatie van het heelal de volledige verklaring van

hebben zullen we nu trachten het probleem van de intellectuele vrijheid te behandelen ⁽³⁸⁾.

3. Bij de volledige verklaring van het heelal gebaseerd op voornoemde beginselen, doet zich in de verklaring van de bewustzijnstoestanden van de denker een moeilijkheid voor. Beperken we ons tot die bewustzijnstoestanden die waar of vals kunnen zijn, dus tot de oordelen of de « denktoestanden », dan doen zich globaal gezien drie gevallen voor. Ten eerste, « we denken dat x het geval is ». Ten tweede, « we denken dat x het geval is en we denken dat het waar is dat x het geval is ». En ten derde, « we denken dat x het geval is, we denken dat het waar is dat x het geval is, en x is inderdaad het geval ». De eerste reeks is de niet nader bepaalde verzameling van al onze denktoestanden zonder meer, terwijl de tweede reeks bepaald wordt door het door ons gebruikte waarheidsbegrip, dat wil zeggen, door het beginsel van voldoende grond van de waarheid wordt een deelverzameling op alle denktoestanden gedefinieerd waarvoor we redenen denken te bezitten om tot hun waarheid te besluiten. Bezitten we een adequaat waarheidsbegrip, het waarheidsbegrip van de adequate metafysica, dan bezitten we ook voldoende redenen om tot de waarheid van onze denktoestanden te besluiten en kunnen we dus zeggen dat we de derde reeks denktoestanden, die identisch is met de adequate metafysica, hebben afgebakend.

Hoe verklaren we nu, gans algemeen, onze denktoestanden? Er zijn twee mogelijkheden. Ten eerste kunnen we beroep doen op wat we zullen noemen « voldoende oorzaken ». Hiermee bedoelen we dat het voorkomen van de denktoestand, « x is het geval », gedetermineerd wordt door bijvoorbeeld, een neurologische toestand y , zo en enkel zo dat neurologische toestand y noodzakelijk en voldoende is om ons te doen denken dat x het geval is. Maar over het algemeen zijn we geneigd op de vraag: « Waarom denkt u dat x het geval is? » te antwoorden: « Omdat ik denk dat het waar

alle termen en alle relaties veronderstelt. Het strikt determinisme is afhankelijk van het postulaat der volledige bepaalbaarheid. De volledige bepaalbaarheid van het universum eist a fortiori de volledige bepaalbaarheid van de volledige verklaring van het universum. De volledige bepaalbaarheid hangt ook samen met de volledige afleidbaarheid: we beschikken, in de rationalistisch-logicerende veronderstelling over een axiomatisch systeem dat, in infinitum finitum, ook de axiomatisering bevat van alle metatalen van het systeem in infinitum finitum, dat daarenboven beslisbaar is.

(38) Het is zonder meer duidelijk dat we hier slechts een zeer schematisch beeld hebben opgehangen van wat, zoniet gedacht, dan toch bedoeld kan zijn met een « adequate metafysica ». We menen echter dat het probleem van de intellectuele vrijheid, in dit kader behandeld, in een nieuw licht kan komen te staan, dat ons kan toelaten belangrijker conclusies te trekken dan Norman Malcolm in zijn artikel « The Conceivability of Mechanism ».

is dat x het geval is». Met andere woorden, we geven het antwoord op de vraag « waarom? » niet in termen van voldoende oorzaken, maar wel in termen van voldoende redenen. Beschikken we nu over een waarheidsbegrip dan zullen we trachten dit begrip te gebruiken om onze denктоestanden te rechtvaardigen. Maar daarmee is het voorkomen van die denктоestanden nog niet verklaard. Daartoe zullen we trachten aan de hand van ons waarheidsbegrip voldoende oorzaken op te sporen. We vinden dus oorzaken en we vinden ook redenen, maar hoe is de verhouding tussen beide?

Hoe is de toestand in de veronderstelling van de adekwate metafysica? Hoe verklaren we het voorkomen ervan en hoe rechtvaardigen we haar? Te rechtvaardigen is onze metafysica enkel en alleen door de absolute waarheid van het in haar gedachte, die daaraan geïllustreerd kan worden dat de adekwate metafysica uit zichzelf afleidbaar is en dus zelfbevestigend genoemd moet worden. Daarmee zijn dan onze denктоestanden volledig en voldoende gerechtvaardigd. Maar ten tweede moet uit het heelal zelf verklaard kunnen worden dat onze metafysica gedacht werd, en dient men dus niet alleen voldoende redenen maar ook voldoende oorzaken te kunnen aanwijzen. Onze gedachten vestigend op het voorbeeld der neurologische toestanden, zou dit betekenen dat de adekwate metafysica verklaard moet kunnen worden uit de neurologische toestanden van de hersenen van de denker van de adekwate metafysica. We hebben evenwel gezien dat in een dergelijk systeem denken en kennen samenvallen. Met andere woorden: al het gedachte is waar, en al het ware is gedacht⁽³⁹⁾. Dit kan echter slechts gebeuren wanneer de voldoende oorzaken der denктоestanden slechts die denктоestanden voor gevolg hebben waar ook voldoende redenen voor bestaan. Anders gezegd: neurologische toestand y heeft dan en slechts dan de gedachte « x is het geval » voor gevolg wanneer x inderdaad het geval is. In een adekwate metafysica is het dus om het even of men een gedachte rechtvaardigt dan wel oorzakelijk verklaart. Beide reeksen van voldoende gronden staan in een « harmonie préétablie » met elkaar⁽⁴⁰⁾. Het besluit is dan ook dat alleen de waarheid gedacht kan worden: het denken is adequaat en het kan niet anders dan adequaat zijn. Het probleem van de intellec-

(39) Russell alludeert op deze mogelijkheid in zijn inleiding tot Wittgensteins *Tractatus*: « En général, A croira quelques propositions vraies et quelques propositions fausses: à moins qu'il ne soit un individu exceptionnellement doué, nous ne pouvons inférer que p soit vraie du fait qu'il le croie, ou que p soit fausse du fait qu'il ne le croie pas » (Ludwig Wittgenstein, op. cit. p. 12).

(40) De « oorzaken » zijn geïntellectualiseerd tot « redenen ». « Es war der Fehler der Leibniz-Wolffschen Philosophie, dass sie die Erscheinungen « intellektuierte », der Fehler Lockes, dass er die reinen Begriffe « sensifizierte » (E. von Aster, op. cit. p. 511).

tuele vrijheid stelt zich dan ook niet ⁽⁴¹⁾: men hoeft slechts te denken om de waarheid te kennen, want alle denken is een denken van de waarheid en alle denken is gedwongen de waarheid te denken. Men hoeft zelfs geen adequaat waarheidsbegrip te gebruiken om « adequate denktoestanden » van inadequate te onderscheiden, omdat alle denktoestanden als zodanig adequaat zijn. En het systeem is zelfbevestigend: de gedachte « neurologische toestand y wordt gevolgd door de gedachte « x is het geval » dan en dan alleen als x het geval is », is adequaat denken omdat het berust op het feit dat neurologische toestand z die de gedachte « neurologische toestand y wordt gevolgd door de gedachte « x is het geval » dan en dan alleen als x inderdaad het geval is », zich dan en dan alleen voordoet wanneer het inderdaad het geval is dat neurologische toestand y zich alleen voordoet als x inderdaad het geval is.

Wat gebeurt er nu wanneer we deze « neurologische denkwet » omkeren? We hebben dan: « neurologische toestand y doet zich dan en dan alleen voor als x niet het geval is ». In plaats van een adequate metafysica zouden we beschikken over een adequaat scepticisme, indien en alleen indien we tot de determinatie van ons denken zouden kunnen besluiten. Maar we zullen slechts kunnen denken: « neurologische toestand y heeft de gedachte « x is het geval » dan en slechts dan tot gevolg wanneer x niet het geval is », wanneer deze oorzakelijke wet van het denken vals zou zijn. Daar deze gedachte, gezien de veronderstelling waar is, kan ze niet gedacht worden. We zullen dus niet weten dat ons denken gedetermineerd is en dus ook niet dat we slechts hoeven te denken om vals te denken. We zullen zelfs geen adequaat « tegenwaarheidsbegrip » kunnen opbouwen om onze denktoestanden te selecteren. En welk waarheidsbegrip we ook gebruiken de selectie zal in elk geval vals zijn, evenals het beginsel van selectie. In dit

(41) In « Actualité de Spinoza » van Georges Van Riet in: Revue Philosophique de Louvain, Tome 66, IIIe série, N° 89 (pp. 36-84), p. 67 lezen we: « Rendue en français elle (het gaat over de godsdienstvrijheid) ne peut être entendue au sens strict: elle ne vaut pas pour la masse, car la masse ne pense pas vraiment; elle ne vaut pas davantage pour le philosophe, car le philosophe ne pense pas ce qu'il veut ». Volgens Spinoza is de wijsgeer inderdaad gedwongen de waarheid te denken: « Quand il s'agit du philosophe, c'est une libertas philosophandi: elle signifie qu'il peut et doit penser tout à partir de Dieu, qu'il ne peut procéder que d'une seule manière, à savoir comme en géométrie, et que c'est dans cette nécessité absolue qu'il trouve la vraie liberté » (op. cit. p. 67). De intellectuele vrijheid heeft dan ook geen zin, omdat ze ons niet de mogelijke waarheid van onze gedachten garandeert, gezien alle werkelijk denken ipso facto adequaat is. Verlaten we evenwel het standpunt van de adequate metafysica dan is de intellectuele vrijheid wel degelijk een garantie voor de mogelijkheid de waarheid te denken: we zouden namelijk gedetermineerd kunnen zijn om vals te denken.

geval, het geval van het adekwaat nihilo-scepticisme⁽⁴²⁾ zullen al onze denктоestanden zich steeds in de eerste reeks bevinden, ook al trachten wij de tweede op te stellen. We denken dat « x het geval is » en wat we ook denken, steeds zullen we alleen maar denken dat « x het geval is ». Ook hier doet het probleem van de intellectuele vrijheid zich niet voor. Zoals we tevoren gedwongen waren de waarheid te denken, zijn we het nu de valsheid te denken. Samengevat kunnen we zeggen dat de situatie van de adekwate metafysica van ons de « Deus sive Natura » van Spinoza maakt, terwijl het adekwaat scepticisme ons veroordeelt tot Descartes' situatie ten overstaan van het « mauvais génie »⁽⁴³⁾. In geen van beide gevallen kunnen we ons in eigenlijke zin vergissen. We denken altijd de waarheid en we weten het, of we denken altijd vals, en we weten het niet. In het eerste geval kennis en niets dan kennis, in het tweede onwetendheid en niets dan onwetendheid. In de adekwate metafysica is de wijsbegeerte reeds vol-eindigd en de wetenschap reeds volledig; in het adekwaat scepticisme is de wijsbegeerte nog niet begonnen en de wetenschap een lege verzameling. In het eerste geval is al wat denkbaar is kennis, en in het tweede is alle ware kennis ondenkbaar.

Het vraagstuk van de intellectuele vrijheid stelt zich dan ook slechts werkelijk wanneer wij ons in de tweede reeks denктоestanden bevinden: « we denken dat x het geval is, en we denken dat het waar is dat x het geval is ». We hebben redenen, maar we weten niet of ze voldoende zijn. We hebben oorzaken, maar we weten evenmin of ze voldoende zijn. Het is niet ondenkbaar dat we denken dat x het geval is omdat x inderdaad het geval is, maar we weten het niet. Het kan ook zijn dat we denken dat x het geval is, maar dat x spijtig genoeg niet het geval is. Onze kennis is relatief, en omdat ze relatief is, staan we voor het dilemma: hoe dienen we de gedachte « x is het geval » te verklaren? Door redenen, namelijk door het feit dat x inderdaad het geval is? Het is mogelijk. Of door oorzaken, namelijk door het feit dat neurologische toestand y zich voordoet? Het is eveneens mogelijk. Het punctum pruriens van onze voorstelling van zaken is dan de vraag: « Is x inderdaad het geval en hoe maken we dit uit? ». Twee mogelijkheden

(42) Daar met een adekwate metafysica ook een adekwate ethiek gegeven is, spreken we in het tegenovergestelde geval voor de duidelijkheid van nihilo-scepticisme.

(43) « Je supposerai donc qu'il y a, non point un vrai Dieu, qui est la souveraine source de vérité, mais un certain mauvais génie, non moins rusé et trompeur que puissant, qui a employé toute son industrie à me tromper » (Descartes, op. cit., p. 165). Indien we deze veronderstelling aannemen zullen we ze evenwel niet kunnen denken, gezien het « mauvais génie » ons ook daarin zou bedriegen dat hij ons nooit op de gedachte zou laten komen dat we bedrogen worden. Een adekwaat nihilo-scepticisme is met andere woorden, zoals uit de tekst ook blijkt, zelfvernietigend. Het is « ondenkbaar » en « onzegbaar ».

hebben we reeds onder de loupe genomen: 1. « Neurologische toestand y doet zich dan en slechts dan voor als x het geval is » en 2. « Neurologische toestand y doet zich dan en slechts dan voor als x niet het geval is », en we kennen de resultaten van beide. Maar wat gebeurt er wanneer onze denktoestanden, zoals dat de facto het geval is, zich in de tweede reeks bevinden? Het is deze situatie waarin Lazerowitz en de auteur van dit artikel zich bevinden. En het is Lazerowitz die ons de veronderstelling van het determinisme doet maken, omdat de waarheid van deze hypothese Lazerowitz noodzakelijk en voldoende lijkt om tot zijn stelling — de metafysica is geen waarheidsfunctie — te komen. Wat gebeurt er dus wanneer neurologische toestand y, die de gedachte « x is het geval » voor gevolg heeft, zich nu eens voordoet als x het geval is, en dan weer als x niet het geval is? Wat gebeurt er in ons geval? (44)

(44) Een analoog onderzoek naar de « morele vrijheid » of « de vrijheid van handelen zonder meer » werd, zoals reeds vermeld, door Norman Malcolm ingesteld in het artikel « The Conceivability of Mechanism » (in : *The Philosophical Review*, Vol. LXXVII, No. 1, January 1968, pp. 45-72). Het besluit dat het determinisme, in het handelen of in het denken, « ondenkbaar » en « onzegbaar » is, dat de auteur trekt, stemt volledig overeen met het onze. « The speech of human beings is, for the most part, intentional behavior. In particular, stating, asserting or saying that so-and-so is true requires the intentional uttering of some sentence. If mechanism is true, therefore, no one can assert or state that mechanism is true. If anyone were to assert this, the occurrence of his intentional « speech act » would imply that mechanism is false. Thus there is a logical absurdity in asserting that mechanism is true. It is not that the doctrine of mechanism is self-contradictory. The absurdity lies in the human act of asserting the doctrine » (op. cit. p. 67). Het determinisme is dus evenzeer een *contradictio in actu exercitus* als het scepticisme. Onze conclusie is evenwel diepgaander dan deze van Malcolm omdat de zijne gebaseerd is op het intentioneel karakter van het handelen, wat betwist kan worden. Daarentegen is ons besluit gebaseerd op het volkomen verdwijnen van het begrip « waarheid » in geval van determinisme, niet op het intentioneel karakter van het denken. In onze optiek blijft het denken denken als het volkomen gedetermineerd is, maar het wordt principieel onmogelijk aan dit denken « waarheid » of « valsheid » toe te kennen. Het determinisme heft de notie « oordeel » op : er bestaan alleen toestanden, weliswaar « denktoestanden » maar deze staan op één lijn met om het even welke andere « toestand » van het universum. Norman Malcolm is bereid toe te geven dat het solipsisme een uitweg uit de *contradictio in actu exercitus* is. Ook voor het determinisme in het denken zou het solipsisme het begrip « waarheid » kunnen redden. « If someone were to insist on asserting that mechanism is or may be true, his only recourse (if he were to be consistent) would be to adopt a form of solipsism. He could claim that mechanism is true for other organisms but not for himself » (op. cit. p. 68). We menen niet dat een dergelijke veronderstelling ernstig genomen kan worden. Ook de tweede paradox dat het determinisme tot irrationalisme leidt, onderschrijven we volledig : « Thus my assertion of mechanism would involve a second paradox. Not only would the assertion be inconsistent, in the sense previously explained, but also it would imply that I am incapable of having rational grounds for asserting anything, including mechanism » (op.

4. Wanneer neurologische toestand y die én noodzakelijk én voldoende is om de gedachte « x is het geval » te veroorzaken, zich nu eens voordoet als x het geval is en dan weer als x niet het geval is, dan kunnen alle denkt toestanden waar of vals zijn en kunnen we niet uitmaken welke denkt toestand waar en welke vals is. Anders uitgedrukt, indien ons denken gedetermineerd wordt hetzij door neurologische toestanden, hetzij door psychanalytische voldoende oorzaken, zoals bij Lazerowitz, dan bevinden wij ons in een paradoxale toestand die enkel en alleen tot nihilisme kan leiden.

We hebben verondersteld dat neurologische toestand y noodzakelijk en voldoende is om ons te doen denken dat x het geval is. Soms doet neurologische toestand y zich voor als x het geval is, soms als x niet het geval is. Wanneer wel en wanneer niet? Welk middel gaan we gebruiken om te beslissen in welke gevallen neurologische toestand y zich voordoet als x het

cit. p. 70). Hier is Malcolm zich bewust van de gevolgen van het determinisme voor het denken, zoals wij die naar voren hebben gebracht. Onze veronderstelling van de adequate metafysica dwingt ons echter verder te gaan dan de vaststelling van de paradoxen : « The inconceivability of mechanism, in the two respects we have elucidated, does not establish that mechanism is false. It would seem, logically speaking, that a comprehensive neuro-physiological theory of human behavior ought to be confirmable by scientific investigation. Yet the assertion that this confirmation had been achieved would involve the two paradoxes we have elucidated. Mechanism thus presents a harsh, and perhaps insoluble antinomy to human thought » (op. cit. p. 71-72). Het determinisme is principieel noodzakelijk om een adequate metafysica te kunnen opstellen : « Imposer des limites à la raison, prétendre qu'il y a un au-delà du concevable, un mystère indicible qui dépasserait radicalement toute compréhension possible, c'est rendre vaine la tentative du philosophe » (Georges Van Riet, op. cit. p. 39). Trouwens : « La prétention fondamentale du « grand rationalisme » paraît justifiée, car elle résume l'exigence philosophique » (Georges Van Riet, op. cit. p. 39). Indeterminisme is inderdaad een « au-delà du concevable ». Maar anderzijds leidt determinisme onafwendbaar tot scepticisme. Wil de wijsbegeerte dus blijven bestaan, dan moet het gewenste determinisme onbereikbaar zijn. En dit is zo : uitgaand van het standpunt van het monisme, bewijst het indeterministisch karakter van de golfmechanica, de onmogelijkheid van een volledig mechanisme in het handelen of in het denken. Het mechanisme kan derhalve alleen optreden als een « metafysica », zoals de golfmechanica deterministisch gemaakt kan worden door « metafysische parameters » in te voeren. (zie daarvoor : Paulette Février : *Déterminisme et Indéterminisme*, Paris, 1955, XII, pp. 250, reeks : *Philosophie de la Matière P. U. F.*) p. 221-222 : « On a établi d'une manière générale qu'à toute théorie essentiellement indéterministe, on peut associer une théorie déterministe avec paramètres inaccessibles à la mesure, et réciproquement à toute théorie déterministe contenant des paramètres inaccessibles à la mesure, on peut associer une théorie essentiellement indéterministe en éliminant les paramètres inaccessibles ». Afgezien daarvan kan men samenvattend zeggen dat de wijsgeer om rationalist te kunnen blijven de wereld een bepaalde graad van onbegrijpelijkheid moet toeschrijven en dus het irrationalisme tot op zekere hoogte moet verdedigen om zijn rationalisme mogelijk te maken. Geen rationalisme zonder irrationalisme, en omgekeerd, geen irrationalisme zonder rationalisme.

geval is, en in welke gevallen neurologische toestand y zich voordoet als x niet het geval is? Welk middel wij ook aanwenden, het zal steeds een middel zijn dat een denктоestand « t » veronderstelt, waarbij « t » ofwel het middel ter oplossing van het probleem zal zijn, ofwel een reeks criteria die bepalen wanneer neurologische toestand y correspondeert met « x is het geval » en wanneer niet. Maar als wij denken « t is het geval » — en in beginsel is het onmogelijk dat we niet zullen moeten denken « t is het geval » — dan is er een neurologische toestand én noodzakelijk én voldoende om ons te doen denken dat t het geval is. Maar is t het geval? Ook dit zullen we moeten uitmaken. En welk middel we ook aanwenden, steeds zullen we moeten denken dat bijvoorbeeld « z » het geval is. Er bestaat dan opnieuw een noodzakelijke en voldoende neurologische toestand « zn » die ons doet denken dat « z » het geval is. En dit in infinitum! We moeten dan ook besluiten dat we, gezien de onvermijdelijke regressus in infinitum die onze veronderstelling veroorzaakt, nooit, maar dan ook nooit in een eindig aantal stappen zullen kunnen uitmaken of een willekeurige x , waarvan we denken dat hij het geval is, inderdaad het geval is. Daar x verder willekeurig gekozen is, betekent dit dat we nimmer een afdoende argument tegen het scepticisme zullen kunnen inbrengen. We weten misschien iets, misschien denken we de waarheid, soms, maar we kunnen en we zullen het nooit waarachtig weten. We zouden deze veronderstelling dus moeten verlaten om onze kennis niet definitief en volledig ondermijnd te zien worden. Maar het merkwaardige en paradoxale van de situatie is dat we deze veronderstelling niet kunnen verlaten. Ten eerste, veronderstellen, wat we niet weten, dat neurologische toestand y zich slechts voordoet als x niet het geval is, sluit principieel alle waarheid en alle kennis uit. Daar neurologische toestand z , namelijk de gedachte « neurologische toestand y doet zich dan en dan alleen voor als x niet het geval is » zich alleen voordoet als het niet waar is dat « neurologische toestand y zich dan en dan alleen voordoet als x niet het geval is », is het onmogelijk ooit de neuro-psychische wet die onze denктоstanden beheerst, te denken, laat staan te kennen: want als we ze denken, moet ze vals zijn. Ten tweede, veronderstellen dat neurologische toestand y zich dan en dan alleen voordoet als x het geval is, betekent: er is een neurologische toestand t waardoor we denken dat neurologische toestand y zich dan en slechts dan voordoet als x het geval is, wanneer het inderdaad het geval is dat neurologische toestand y zich dan en slechts dan voordoet als x het geval is. We zouden ons derhalve niet kunnen vergissen en we zouden weten dat we het niet kunnen. We zouden ons met andere woorden bevinden in een adekwate metafysica. Maar deze veronderstelling is evident vals, en ze is het omdat er zich denктоstanden voordoen die tegenstrijdig zijn met de denктоstanden in een adekwate

metafysica. Moest de veronderstelling van de adekwate metafysica waar zijn, dan zou dit artikel niet geschreven kunnen worden, vermits het veronderstellingen maakt en er zich denктоestanden in weerspiegelen waarvan er tenminste één vals moet zijn: want indien we kunnen denken — en dat doen we — dat neurologische toestand y zich voordoet als x niet het geval is, dan kunnen we dit alleen maar als het waar is dat neurologische toestand y zich voordoet als x niet het geval is. Maar dan verdwijnt niet alleen onze adekwate metafysica maar alle denken zonder meer, omdat deze hypothese het beginsel van tegenspraak ontkent. Inderdaad, moest het tegelijkertijd waar zijn dat, ten eerste, neurologische toestand y zich dan en slechts dan voordoet als x het geval is, en ten tweede, neurologische toestand y zich dan en slechts dan voordoet als x niet het geval is, of als er slechts één geval is waarin x niet het geval is, dan is ons heelal tegenstrijdig, alle denken ondenkbaar en alle kennis onmogelijk. Er bestaat dus een ostensief bewijs tegen de mogelijkheid van een adekwate metafysica, namelijk het feit dat dit artikel geschreven wordt. En niet alleen dat: ook tegen de eerste veronderstelling, die van het adekwaat scepticisme bestaat zo'n ostensief bewijs: daar deze hypothese veronderstelt dat neurologische toestand y zich dan en slechts dan voordoet als x niet het geval is, is ook het adekwaat scepticisme tegenstrijdig met het schrijven van dit artikel, want we kunnen slechts denken dat neurologische toestand y zich dan en slechts dan voordoet als x niet het geval is, als dit niet het geval is. Het schrijven van dit artikel sluit dus beide alternatieven op onze stelling « neurologische toestand y doet zich soms voor als x het geval is, en soms als x niet het geval is », volstrekt uit, en daar het veronderstellen van nog meerdere alternatieven slechts mogelijk is door het terzijde schuiven van de metalogische beginselen, wat het heelal tegenstrijdig en ondenkbaar zou maken, zijn we gedwongen en verplicht genoeg te nemen met de paradoxale toestand die we hebben ontdekt. Twee van de veronderstellingen zijn vals en de derde is wellicht niet vals, maar laat ons niet toe een afdoend argument tegen het scepticisme in te brengen. Maar er is meer.

Daar alle denken gedetermineerd is, dus ook ons waarheidsbegrip, maar noch ons denken, noch ons waarheidsbegrip noodzakelijkerwijze waar zijn, en we noch kunnen uitmaken welk denken en welk waarheidsbegrip waar zijn, noch in welke mate, wordt alle wijsgerige discussie stricto sensu onmogelijk, omdat er geen criterium kan gevonden worden om uit te maken welke wijsgeer gelijk en welke ongelijk heeft. Verkondigt B de theorie van de adekwate metafysica en verkondigt L de theorie van de psychanalytische bepaaldheid van alle metafysica, dan kan B niet anders dan de theorie van de adekwate metafysica en L niet anders dan de theorie van de psychanalytische bepaaldheid denken. En welke stappen beiden ook ondernemen

om uit te maken wie gelijk heeft, hun stappen zullen steeds gedetermineerd zijn, en of B dan wel L zijn theorie verlaat om die van zijn tegenstander bij te treden, in geen geval kan dit geschieden omdat een der theorieën meer waarheid bevat dan de andere. Met andere woorden, de waarheid van de theorie speelt geen rol en ze kan geen rol spelen, omdat ze volkomen hetzelfde statuut gekregen heeft als om het even welke andere bewustzijnstoestand. De vraag in de discussie is dan ook niet meer : « Welke theorie is waar en waarom ? », want deze vraag is zinledig, omdat ze in beginsel onbeantwoordbaar is, omdat er geen waarheids criterium zou bestaan om de vraag te onderzoeken, en omdat ze een cognitief even zinledige uitspraak zou zijn als een kreet van pijn of een uitroep van verbazing. De werkelijke vraag is dan ook geworden : « Welke zijn de voldoende oorzaken van het denken van theorie X en Y ? », waarna zowel B die theorie X denkt als L die theorie Y denkt, zich moeten afvragen hoe zijn onderscheidenlijke tegenstander ertoe gebracht kan worden zijn theorie te verlaten en die van zijn tegenstander bij te treden. Men kan opwerpen dat de manier waarop ze dit zullen trachten te doen afhangt van hun waarheidstheorie en dat daarom ook de evolutie van de discussie — voor zover er nog van 'discussie' sprake kan zijn — zal afhangen van het verloop van de neurologische toestanden in hun hersenen. Maar in feite heeft dit verloop geen belang, want de vraag naar het waarheidsbegrip is even zinledig geworden als de vraag naar de theorie zelf. De enig zinvolle waarheidstheorie is deze die B kan doen denken zoals L. Het waarheidsbegrip is dan ook slechts « waar » als men er in slaagt, dank zij die theorie, de tegenstander te doen denken zoals men wil, als men er in slaagt hem te overtuigen — en dit op om het even welke wijze — : alleen in dit geval is de theorie « zinvol », dat wil zeggen « nuttig » en dan ook « waar ». Men ziet dat er slechts één en slechts één waarheidstheorie overblijven kan in een deterministisch universum : het pragmatisme. Waar is een theorie als ze ons toelaat te slagen in ons opzet. De pragmatische waarheidstheorie, « scientia est potentia » of liever, en veel suggestiever, « potentia est scientia », die de enig mogelijke waarheidstheorie in een deterministisch heelal is, leidt evenwel tot volkomen nihilisme, omdat ze de stelling « homo homini lupus » tot universeel en enig beginsel van de kennisleer uitroept (45).

(45) Ook Bertrand Russell is deze mening toegedaan. In « The Impact of Science on Society » (London, 1967, 102 pp, p. 73-74) « This philosophy (het pragmatisme) has two aspects, one theoretical and the other ethical. On the theoretical side, it analyses away the concept « truth », for which it substitutes « utility ». It used to be thought that, if you believed Caesar crossed the Rubicon, you believed truly because Caesar did cross the Rubicon. Not so, say the philosophers we are considering : to say that your belief is « true » is another way of saying that you will find it more profitable than the opposite

Van deze positie is geen weerlegging te geven, omdat een nihilistische theorie, strikt genomen, geen theorie meer is, gezien ze « geldige » of « ware » beweringen zonder meer uitsluit. Het enige dat kan gezegd worden, als men de theorie niet verkondigt maar ernaar handelt, is, dat men zijn revolver trekt, als er van wijsbegeerte gesproken wordt, en, als men dan toch de theorie verkondigt dat er geen ware theorieën zijn, een theorie dus die geen theorie is, dat men zich dan daarenboven schuldig maakt aan een *contradictio in actu exercitus*.

5. Men kan aan dit nihilisme ontsnappen door er op te wijzen dat de veronderstelling van Lazerowitz, het psychisch determinisme, niet noodzakelijk is, meer nog, dat deze stelling zelfvernietigend is. Daar neurologische toestand *y* zich soms voordoet als *x* het geval is en soms als *x* niet het geval is, is het niet uit te maken of neurologische toestand *z* die zegt dat neurologische toestand *y* noodzakelijk en voldoende is om ons te doen denken dat *x* het geval is, al dan niet het geval is. We kunnen met andere woorden niet weten of het determinisme waar of vals is, wanneer we veronderstellen dat het waar is, gezien we niet kunnen « zeggen » dat het zo is, omdat deze bewering niet voldoende gegrond kan zijn. Als het determinisme waar is, zullen we nooit weten of het dat is ; er zullen zelfs geen ware of valse theorieën meer zijn, en dus ook geen determinisme. Daarom is de bewering « het menselijk denken is gedetermineerd » of de evenwaardige bewering « er bestaat geen intellectuele vrijheid » een onvoorstelbare en een ondenkbare bewering. Het determinisme is dan ook een zichzelf opheffende theorie, omdat het niet meer als ware theorie verdedigd kan worden ⁽⁴⁶⁾. We kunnen nu tot ons besluit overgaan.

belief. I might object, that there have been cases of historical beliefs which, after being generally accepted for a long time, have in the end been admitted to be mistaken. In the case of such beliefs, every examinee would find the accepted falsehood of his time more profitable than the as yet unacknowledged truth. But this kind of objection is swept aside by the contention that a belief may be « true » at one time and « false » at another. In 1920 it was « true » that Trotsky had a great part in the Russian Revolution, in 1930 it was « false ». The results of this view have been admirably worked out in George Orwell's « 1984 ».

(46) We hebben gezien dat tegen de adekwate metafysica en het adekwaat nihiloscepticisme ostensieve bewijzen ingebracht kunnen worden, die beide hypothesen falsifiëren. Alleen de derde veronderstelling blijft dus over, alhoewel ze zowel een *contradictio in actu exercitus* veroorzaakt als een onvoldoende gegronde hypothese moet zijn. Daarenboven impliceert ze nihilisme. De hypothese zelf is dus mogelijk maar ze maakt de wijsbegeerte onmogelijk en moet derhalve verworpen worden. Daar ze aan de andere kant noodzakelijk is voor het opstellen van een adekwate metafysica en toch de inadequate metafysica onmogelijk maakt, moeten we veronderstellen dat het streven naar een adekwate metafysica alleen mogelijk is als het doel dat dit streven zich stelt onmo-

6. Ofwel is het heelal deterministisch ofwel indeterministisch, en er bestaat geen derde mogelijkheid ⁽⁴⁷⁾. Veronderstel dat het heelal deterministisch is. In dit geval hebben al onze denктоostanden noodzakelijke en voldoende oorzaken. Ofwel bezitten we een adequaat waarheidsbegrip ofwel niet. Bezitten we een adequaat waarheidsbegrip, dan hebben al onze denктоostanden noodzakelijke en voldoende redenen, en bezitten we een adequate metafysica. Dit is vals. Ofwel bezitten we een inadekwaat waarheidsbegrip; daar ook het waarheidsbegrip een denктоostand met noodzakelijke en voldoende oorzaken is, is ook het waarheidsbegrip gedetermineerd. Het gevolg is dat het determinisme een ondenkbare theorie wordt, omdat er geen ware en valse theorieën meer zijn, en een theorie om theorie te zijn, in beginsel ofwel waar ofwel vals moet kunnen zijn. Als het determinisme waar is, is het ofwel vals ofwel ondenkbaar, en dus vals ⁽⁴⁸⁾.

gelijk bereikt kan worden. We kunnen natuurlijk ook ons streven opgeven, maar dit betekent opnieuw en a priori nihilisme. Nochtans bestaat er nog een uitweg uit deze tegenstrijdigheden door te veronderstellen dat er geen wereld is die een adequate metafysica kan afbeelden, zodat in zekere zin een inadekwate metafysica adequaat kan zijn in zoverre ze volledig een inadekwate wereld bepaalt en verklaart.

(47) Het samengaan van beide is natuurlijk wel mogelijk, maar veronderstelt het invoeren van indeterminisme, en dit leidt tot grote moeilijkheden. Want in hoeverre is de wereld deterministisch en in hoeverre indeterministisch en is het onderscheid tussen beide volledig of slechts gedeeltelijk bepaald? Is met andere woorden de afbakening van het deterministisch en indeterministisch karakter van de werkelijkheid deterministisch of tot op zekere hoogte indeterministisch? Er zou bijvoorbeeld een gradueel verschil kunnen bestaan tussen de onderscheidene wetenschappen, verschil dat zijn oorsprong vindt in het min of meer deterministisch karakter van de verscheidene zijnsgebieden. Sommige wetenschappen zouden nagenoeg hun object volledig kunnen bepalen, vb. de natuurkunde, sommige nagenoeg niet vb. de esthetica. Op deze mogelijkheden gaan we niet in omdat ze theoretisch dezelfde, zij het gekwalificeerde gevolgen hebben, als het indeterminisme zonder meer, namelijk het invoeren van een zekere irrationaliteit in de werkelijkheid.

(48) Betrekken wij daarbij het rationalistisch postulaat dat het ondenkbare ook onmogelijk is, dan blijkt het determinisme op rationele gronden vals. De moeilijkheid waarvoor we staan ligt echter in het begrip « ondenkbaar ». Denkbaar is het determinisme alleszins, maar wellicht is het « menselijk ondenkbaar », waarmee alleen bedoeld kan zijn dat het menselijk denken om « menselijk denken » te zijn de intellectuele vrijheid veronderstelt. Een vergelijking met Norman Malcolms artikel dringt zich op, omdat zijn paradox van het neurologisch mechanisme op een begripsanalyse van het menselijk handelen steunt, waarvan het denken als een onderbegrip kan beschouwd worden. « He (nl. Charles Taylor in *The Explanation of Behaviour*, New York, 1964) declares that to call something an action, in an unqualified sense « means not just that the man who displayed this behaviour had framed the relevant intention or had this purpose, but also that his intending it brought it about » (Norman Malcolm, op. cit. p. 59). Natuurlijk leidt deze vooronderstelling van het « handelen » of het « denken » tot de vaststelling dat in een mechanisme « denken » of « handelen » onmogelijk is. Betreft het hier nu uitsluitend

Stel nu dat er indeterminisme is. Dit betekent dat er geen voldoende gronden aan te geven zijn, noch voor onze denктоestanden, noch voor de waarheid ervan. Het is dan in beginsel onmogelijk de werkelijkheid in haar totaliteit te denken, te kennen en te verklaren. We zullen de werkelijkheid kennen en we zullen ze verklaren, maar zowel onze kennis ervan als onze verklaring ervoor zullen onvoldoende gegrond zijn. Een adekwate metafysica is dus onmogelijk.

7. Samengevat kunnen we dan ook zeggen dat we, ofwel de metafysische veronderstelling van het determinisme moeten maken, en daardoor principieel in het nihilisme vervallen, ofwel de stelling moeten verdedigen dat de werkelijkheid in bepaalde mate indeterministisch is en we dus principieel een bepaalde mate van irrationalisme dienen te aanvaarden. Uiteindelijk staan we dus voor het ongelooflijk maar onvermijdelijk feit dat we even ongemakkelijk zullen zitten op beide horens van het dilemma. Of er determinisme is of niet, weten we niet. Maar op straffe van irrationaliteit a priori, weten we dat er ofwel determinisme is ofwel niet. Is er determinisme, dan volgt daaruit dat we de waarheid nooit zullen kunnen kennen, omdat er eenvoudigweg geen ware en valse theorieën meer zijn. Noch Lazerowitz, noch de auteur van dit artikel heeft gelijk. De vraag is alleen wie gelijk zal krijgen, want wie gelijk zal krijgen, zal ook gelijk hebben. Is er evenwel indeterminisme, dan betekent dit dat er voor het heelal en

een vraag naar « terminologisch gebruik » zoals Lazerowitz zou menen, of gaat het over een diepgaand kenmerk van het denken? Moeten wij, om met Schopenhauer te spreken, kunnen denken wat wij willen om « menselijk » te kunnen denken? Of is evenals het handelen ook het denken gedetermineerd omdat we niet kunnen willen wat wij willen en dus ook niet kunnen denken wat wij willen? We willen er hier nogmaals de nadruk op leggen, dat onze conclusie niet berust op een begripsanalyse van wat denken inhoudt, en de paradoxen dus ook niet aan de geldigheid van deze analyse gebonden zijn. Bij ons hoeft het denken niet « intentioneel » noch « doelmatig » te zijn zoals het handelen voor Taylor en ook voor Norman Malcolm. De kritiek die op Malcolms artikel kan uitgebracht worden, is dus niet toepasselijk op onze thesis, alhoewel beide artikels tot dezelfde paradoxen leiden. Weliswaar verliest in het mechanisme het begrip « goedheid » alle betekenis en kan men dus ethische redenen aanvoeren om het mechanisme te bestrijden, maar dit tast het begrip « waarheid » niet aan. In ons artikel verliest echter het begrip « waarheid » alle betekenis zonder meer, waaruit de betekenisloosheid van het begrip « goedheid » kan afgeleid worden. Derhalve is in onze optiek alleen het pragmatisme nog mogelijk, dat zich alleen kan voordoen als een theoretisch nihilisme dat zich in de praktijk « bewijst ». Zoals in ons artikel « Nihilisme et Métaphysique » loopt ook hier de wijsbegeerte op een alternatief uit : ofwel nihilisme, ofwel metafysica. In (4) hebben we over de beschrijving van alle oordelen gesproken en daar gezegd dat deze vertaling niet noodzakelijk was, tenzij daaraan een wilshandeling, de keuze « de metafysica te willen » aan voorafging. Het heeft er dan ook de schijn van dat de keuze tussen nihilisme en metafysica theoretisch onbeslisbaar maar praktisch (of ethisch) wel beslisbaar is.

voor het denken uiteindelijk geen verklaring kan zijn, en dat zowel Lazerowitz als de auteur van dit artikel redenen hebben, maar dat ze niet voldoende kunnen zijn, zodat de vraag naar de waarheid van Lazerowitz' stelling en de stelling van de auteur van dit artikel in een discussie in infinitum zal uitmonden. Wanneer wijsgeer B theorie X en wijsgeer L theorie Y verkondigt, dan leiden zowel determinisme als indeterminisme tot de onmogelijkheid der discussie. In het ene geval is ze uitgesloten, omdat het begrip waarheid zijn betekenis verloren heeft en in het andere geval is de discussie weliswaar mogelijk, maar principieel onbeslisbaar, daar elke begrip « waarheid » wel gegrond maar niet voldoende gegrond kan zijn, ook omdat de meerdere of mindere gegrondheid van de aangehaalde gronden slechts onvoldoende gegrond kan zijn. Ofwel bestaat er in eigenlijke zin geen wijsgerige discussie, ofwel is ze eindeloos.

IV

1. We hebben gezien dat Lazerowitz' stelling dat de metafysica geen waarheidsfunctie is, berust op het psychisch determinisme. Maar is dit waar, dan verliest het woord « waar » alle betekenis en is derhalve Lazerowitz' stelling betekenisloos. Ofwel is zijn these betekenisloos en dus noch waar noch vals, ofwel vals. Daarom is Lazerowitz' stelling vals.

Het voorgaande is evenwel niet voldoende om zijn stelling afdoende te weerleggen, omdat zijn opvatting eveneens berust op de Wittgensteinse theorie, dat de betekenis van een woord ligt in het gebruik dat men er van maakt. De wijsgerige stelsels impliceren een vervalsing van het normale taalgebruik, en wel een zodanige vervalsing dat ze niet alleen geen uiteenzetting geven over de fundamentele kenmerken van de werkelijkheid, maar zich helemaal niet meer over de werkelijkheid uitspreken. Deze stelling berust op haar beurt op een logisch-positivistisch verificatiecriterium en op de indeling van alle oordelen in analytische of zuiver linguïstische, en synthetische of empirische. Beide stellingen, de Wittgensteinse en de neopositivistische, zijn met elkaar verweven, omdat het analytisch oordeel beschouwd wordt als een — in ontologisch idioom gesteld — oordeel dat zich louter over terminologische aangelegenheden uitspreekt en dus zuiver linguïstisch gebruik betreft, en omdat het synthetisch oordeel gezien wordt als een oordeel dat « beschrijvend » gebruik bezit. Lazerowitz combineert aldus de theorie van de « Tractatus logico-philosophicus », waarin de betekenis afhankelijk gemaakt wordt van het erdoor aangeduide object en de theorie van de « Philosophische Untersuchungen » waarin de betekenis gefundeerd wordt op het gebruik, het linguïstisch gebruik dat men van de

woorden maakt. De eerste theorie geldt voor beschrijvend gebruik, voor synthetische oordelen, en de tweede voor linguïstisch gebruik, voor analytische oordelen. Daardoor kan en moet gezegd worden dat de betekenis van een woord ligt in het gebruik, beschrijvend of linguïstisch, dat men ervan maakt. We zullen achtereenvolgens de Wittgensteinse betekenis-theorie en de stelling dat analytische oordelen slechts terminologische afspraken uitdrukken, bondig behandelen ⁽⁴⁹⁾.

2. Daar het a priori mogelijk is het gebruik van om het even welk woord of taalelement dat mogelijkerwijze betekenis zou kunnen hebben, te veranderen, lijkt de betekenis van een woord bepaalbaar door een arbitraire wilsakt van de gebruiker. Dat zulks in grote mate waar is voor de taalsymbolen die we gebruiken, dus voor de linguïstische aanduiding van datgene waarvan het woord het symbool is, behoeft geen Wittgensteinse theorie der betekenis ⁽⁵⁰⁾. Wittgenstein kan dus alleen bedoelen dat de betekenis van het woord inderdaad bepaald wordt door het gebruik dat men ervan maakt. Maar hangt de betekenis af van het gebruik of het gebruik van de betekenis? Als de betekenis van een woord het gebruik is dat men ervan maakt, en niet meer dan dat, dan bestaat er geen juist en geen verkeerd gebruik, daar deze begrippen slechts definieerbaar zijn ten aanzien van een reeds vaststaande betekenis ⁽⁵¹⁾. Maar dit is volgens Wittgenstein onmogelijk, daar het gebruik als het ware de betekenis schept. Het gebruik is dan ook een « fiat lux » van de gebruiker. Meer nog, wij kiezen niet alleen de elementen van ons « Sprachspiel », we scheppen ook zelf de regels die we wensen te gebruiken. Maar blijkt het nu dat men niet om het even welk gebruik van een woord kan maken, binnen de gebruiksmogelijkheden van het woord in de taal of in het taalspel in het algemeen, dan betekent dit dat de betekenis van een woord niet uitsluitend kan liggen in het gebruik dat men ervan maakt, feit, dat alleen veroorzaakt kan zijn door de betekenis van het woord. En dit kan getoetst worden aan het « normaal taalgebruik » dat Lazerowitz

(49) Het duidelijkst komen deze kennistheoretische vooropstellingen tot uiting in het artikel « Moore and philosophical Analysis » (Lazerowitz, op. cit. p. 182-213).

(50) De willekeur van het terminologisch gebruik van taalsymbolen vinden we o.a. zeer duidelijk in Hobbes' nominalisme: « Die Worte endlich sind nichts als ein willkürlich geschaffenes System unterschiedlicher und assoziativ verknüpfter künstlicher Zeichen, deren assoziative Verbindungen den assoziativen Verknüpfungen der durch sie bezeichneten Dingen entsprechen » (E. von Aster, op. cit. p. 216). Zoals men evenwel ziet, wordt bij Hobbes, zoals trouwens nog bij Russell en de Wittgenstein van de *Tractatus logico-philosophicus*, aan de betekenis niet dezelfde willekeur als aan de terminologie toegeschreven.

(51) Daarnaast staat natuurlijk de pragmatische theorie waarin het terminologisch gebruik « juist » is wanneer het ons « Sprachspiel » toelaat te bewerkstelligen wat wij er van verlangen.

wenst te behouden tegenover de metafysische vervalsingen waaraan het blootstaat⁽⁵²⁾. Het gebruik van de woorden « juist » en « verkeerd » laat het gebruik toe van de woordverbinding « juist en/of verkeerd gebruik », wat inhoudt dat het « normale woordgebruik » impliceert dat de betekenis van een woord niet uitsluitend ligt in het gebruik dat men ervan maakt, gezien anders « juist en verkeerd gebruik » uitdrukkingen zouden zijn die niet tot het normale taalgebruik zouden behoren. Wittgensteins eigen theorie is dan ook een terminologische verschuiving ten aanzien van het normale taalgebruik van het woord « gebruik », wat Lazerowitz ertoe zou moeten gebracht hebben deze stelling als metafysisch te laten varen.

3. Daar wijsgerige theorieën analytische uitspraken bevatten en voor zover ze *stricto sensu* wijsgerige inhoud hebben, niets anders bevatten dan analytische uitspraken, spreken deze theorieën zich alleen uit over terminologisch gebruik. Deze opvatting komt duidelijk naar voren in Lazerowitz' bespreking van de analytische uitspraken en van de zogezegde synthetische uitspraken *a priori*, die in Lazerowitz' optiek ook analytische uitspraken zijn.

Een analytische propositie die het eindresultaat is van een begripsanalyse, is, ruw gezegd, verbaal naar inhoud maar niet verbaal naar vorm⁽⁵³⁾. Het is een, in het ontologisch idioom gestelde, uitspraak om inlichtingen te geven over terminologisch gebruik⁽⁵⁴⁾. Het voorbeeld dat Lazerowitz ter illustratie kiest is evenwel ongelukkig gekozen. « A brother is a male sibling »⁽⁵⁵⁾ is slechts oneigenlijk analytisch omdat beide begrippen beschrijvend gebruik hebben, en het door beide gevormde oordeel uitdrukt dat het beschrijvend gebruik van het ene ingesloten ligt in het beschrijvend gebruik van het andere. Het analytische karakter van het oordeel hangt dan ook af van het beschrijvend gebruik dat van beide begrippen gemaakt kan of moet worden. Het oordeel is derhalve niet *a priori* analytisch. Niet al-

(52) « We can rest assured that the disagreement is constituted by a divergence of linguistic preferences » (Lazerowitz, op. cit. p. 111). Deze « voorkeur » wordt dan negatief gewaardeerd : « It would seem unrealistic to think it likely that the interpretations placed here on the four theories about the nature of value, interpretations which make them out to be deceptively phrased manoeuvres with terminology, will commend themselves with any considerable force » (Lazerowitz, op. cit. p. 121).

(53) « An analytical proposition which is the end-result of an analysis of a concept is, to put the matter loosely, verbal in content but non-verbal in form » (Lazerowitz, op. cit. p. 199).

(54) « Talk about analysis of concepts is equivalent to talk about analysis of usage, but is talk carried on in the « object language » (Lazerowitz, op. cit. p. 199).

(55) « The proposition « A brother is a male sibling » is the result of a verbal analysis : it states the criteria for the use of the word « brother », but does this without mentioning words » (Lazerowitz, op. cit. p. 198).

leen wordt uitgedrukt dat we alleen het woord « brother » mogen gebruiken als ook « male sibling » gebruikt mag worden, maar daarenboven wordt uitgedrukt dat een deel der volledige determinatie van « brother » « male sibling » is. « A brother is a male sibling » is dus niet alleen een in het ontologisch idioom gestelde uitspraak betreffende terminologie, het is ook een vaststelling, namelijk dat een « brother » een « male sibling » is, en het is op die vaststelling dat het gebruik gebaseerd is. Het analytisch oordeel dat we beschouwen is dus niet strikt genomen analytisch, omdat het slechts geformuleerd kan worden dank zij de empirie die ons toont dat een « brother » een « male sibling » is. Nochtans heeft het oordeel geen falsificatie en dit is voor Lazerowitz voldoende om het als analytisch te beschouwen ⁽⁵⁶⁾. Maar het heeft geen falsificatie omdat de determinatie van het begrip « brother » en van het begrip « male sibling » reeds zover gevorderd is, dat we tot ingeslotenheid van de determinaties van het ene begrip in het andere kunnen besluiten. Slagen wij er in ons streven naar volledige determinatie in de begrippen « brother » en « male sibling » nader te definiëren dan blijft het ingeslotenzijn van het ene begrip in het andere bestaan, omdat een deelbepaling van « brother » « male sibling » is, een ingeslotenzijn dat empirisch vastgesteld is moeten worden, maar eens vastgesteld, niet meer kan veranderen. Het is dan ook niet zonder meer waar te beweren dat het oordeel geen falsificatie bezit, omdat beide termen falsificeerbaar zijn : het is mogelijk dat er geen object bestaat dat « brother » of « male sibling » genoemd kan worden, bijvoorbeeld als alle mannelijke wezens plots moesten vernietigd worden. Het oordeel zou waar blijven, moest dit geschieden, maar het zou niet waar hebben kunnen zijn, het zou geen zin hebben gehad het te formuleren als er geen mannelijke wezens zouden bestaan of bestaan hebben. In feite zou men dan ook moeten zeggen dat het oordeel niet langer falsificeerbaar is. Het berust uiteindelijk op empirie en is daarom a priori falsificeerbaar, al is het dat dan niet meer a posteriori.

Nemen we een a priori analytisch oordeel, bijvoorbeeld het metalogisch beginsel van tegenspraak, dan wordt het verschil duidelijk. In het oordeel « p » en « niet-p » heeft geen van beide begrippen of termen een descriptief gebruik, of is dit gebruik volkomen onbepaald. Betekent dit nu dat de uitdrukking

(56) « With regard to the sentence « It is logically impossible for anyone to be a brother and not a male sibling » the proposition is altogether different. If in understanding it we imagined a situation the existence of which would upset a claimed impossibility the impossibility would not be the a priori impossibility of logic. It would be only if the phrase « brother who is a male sibling » did not denote a situation the conceiving of which is equivalent to conceiving the proposition to be false » (Lazerowitz, op. cit. p. 199). Het gebrek aan falsificatie blijkt dus voor Lazerowitz genoeg te zijn om een analytisch oordeel te funderen.

« het is logisch onmogelijk dat « p » en « niet-p » enkel en alleen betekent : « p » en « niet-p » heeft terminologisch geen zin ; en dit enkel en alleen omdat er geen falsificatie voor niet (« p » en « niet-p ») gedacht of gegeven kan worden ? De conclusie kan alleen berusten op een a priori analytische indeling van alle zinvolle uitspraken door middel van een falsificatiecriterium. In beginsel falsifieerbare uitspraken zijn empirisch, dus synthetisch, en in beginsel niet falsifieerbare uitspraken zijn terminologisch, dus analytisch. Afgezien van de fundering van dit criterium, moet men vaststellen dat het één enkel geval buiten beschouwing laat, namelijk het geval van een uitspraak die universele geldigheid of nauwkeuriger, ontologische geldigheid bezit. Indien het beginsel van niettegenstrijdigheid een dergelijke geldigheid heeft dan is het onmogelijk het te falsifiëren, omdat het niet anders kan dan bevestigd worden. Het beginsel is een uitspraak over de bestaansvoorwaarden of bestaanswijze van om het even welke empirisch inhoud en dus ook van om het even welk descriptief gebruik. De al dan niet falsifieerbaarheid van een oordeel is dus noch een noodzakelijke, noch een voldoende voorwaarde om oordelen terminologisch of descriptief gebruik toe te kennen. Meer nog, is een analytisch oordeel louter terminologisch van aard, dan kan die terminologische afspraak gewijzigd worden en zou daarenboven het oordeel falsifieerbaar moeten zijn. Nu kan het beginsel van tegenspraak niet gewijzigd worden, omdat het denken, dat wil zeggen, determineren, principieel mogelijk maakt : het hangt met andere woorden niet af van het « Sprachspiel » dat we gebruiken, omdat het een van de bestaansvoorwaarden is van om het even welk bepaalbaar « Sprachspiel » als zodanig. Er is dus geen sprake van een terminologische afspraak maar van terminologische dwang. We kunnen dit illustreren aan de behandeling van de zogenaamde synthetische oordelen a priori, « a uniformly green surface is nowhere pink »⁽⁵⁷⁾ « Pink » is nooit toepasselijk waar « uniformly green surface » toepasselijk is en omgekeerd. Het oordeel lijkt dus terminologisch. Maar daarmee is de vraag naar de aard ervan slechts verschoven, want waarom wordt die afspraak gemaakt, of, beter gezegd, waarom zijn we gedwongen die afspraak te maken ? We kunnen natuurlijk « pink » en « green » in een ander taalspel door « knip » en « neerg » vervangen, maar zolang er een één-éénduidig verband bestaat tussen die terminologische afspraken, — en dat is bij vertaling nodig —, zullen we weer voor hetzelfde oordeel staan. Zelfs aanvaarden we geen vertalingsmogelijkheid, dan is het zeker dat hetzelfde

(57) « Thus, the sentence, « A uniformly green surface is nowhere pink » is non-verbal, but what we know in understanding it is that what is said by the sentence « As a matter of usage « nowhere pink » applies to whatever « uniformly green surface » applies to is true » (Lazerowitz, op. cit. p. 200).

oordeel in om het even welk ander taalspel zal voorkomen, als dit taalspel even rijke uitdrukkingmogelijkheden voor de waarneming bevat als het oorspronkelijke, omdat met het taalspel onze waarnemingsmogelijkheden niet kunnen veranderen. Daarenboven, was het oordeel louter terminologisch dan zou het evenals het beginsel van tegenspraak falsifieerbaar kunnen zijn: heeft het beginsel van niettegenstrijdigheid geen ontologische geldigheid, dan is in de zijnsorde een tegenstrijdigheid mogelijk, en kan ze zich in beginsel aan ons voordoen. Beweren, zoals Lazerowitz, dat wij niet over de nodige ervarings- of denkmogelijkheden beschikken om een dergelijke tegenstrijdigheid te constateren, betekent eenvoudigweg al het door ons ervaarbare en denkbare onderworpen verklaren aan het beginsel van tegenspraak en onze wereld tot een ontologisch niettegenstrijdige wereld bestempelen ⁽⁵⁸⁾.

Lazerowitz' indeling en karakterisering van analytische en synthetische oordelen is dan ook niet bevredigend en zelfs dubbelzinnig. Het vermoeden dat de logica of de terminologische dwang waaraan denken en taal onderworpen zijn, wel degelijk ontologische implicaties hebben, wordt bevestigd door het zeer merkwaardige feit dat men in het werk plaatsen kan aanwijzen waar uitdrukkelijk verklaard wordt dat er geen contradicties « zijn ». De hypothese dat het hier gaat om een niet verbale wijze om verbale inlich-

(58) « And since a logically impossible state of affairs is not open to conception, we cannot know what it would be like for it to obtain, which implies that there cannot, conceivably, be an appearance of its existence » (Lazerowitz, op. cit. p. 131). Men vraagt zich af of het beginsel van tegenspraak hier nog louter terminologisch opgevat wordt. Een terminologische afspraak kan toch geen uitspraak zijn die onze ervaringsmogelijkheden beperkt? Indien we ons van een beeld mogen bedienen, zouden we kunnen zeggen dat Lazerowitz' kennistheorie erop neerkomt dat de woorden de man maken. Lazerowitz maakt dan ook, zoals in dit citaat, herhaaldelijk misbruik van zijn woorden. Daarbij komt dan nog dat er wel wijsgeren zijn die « ervaarbare contradicties » menen te kunnen vaststellen, o. a. J. N. Findlay in « The Discipline of the Cave » (London, 1966, pp. 227, George Allen and Unwin), waarvan Hugh S. Chandler weliswaar in een recentie zegt: « One last comment. Assertions can be absurd or contradictory. But can the ascription of such features to a natural object, or the natural world, be justified by philosophical argument? If, for example, a body violates one of our axioms, it would be more reasonable to reject or modify the axiom than to accuse the body of absurdity. If we find a contradiction in our sketch of the world's structure, it would be proper to conclude not that the world contains a contradiction, but that we have made a mistake. The absurd and contradictory world that Findlay calls the « cave » is, I suspect nothing more than a bad description of the real world » (The Philosophical Review, op. cit. p. 120-121). Ook hier wordt het beginsel van tegenspraak opgevat als een ontologisch beginsel, als een natuurwet, waarvan de overtreding in onze beschrijving van de wereld een vergissing of een fout is, omdat, kan men vermoeden, we wel onze axioma's maar niet het beginsel van tegenspraak kunnen veranderen.

tingen te geven is bij een auteur als Lazerowitz, in een werk waarin het bedrieglijke van het ontologisch idioom zo'n grote rol speelt, bijzonder onwaarschijnlijk ⁽⁵⁹⁾.

4. In III hebben we gezien dat Lazerowitz' these van de psychische determinatie betekenisloos is en we hebben door onze bedenkingen het vermoeden gekregen dat de tweede grote vooronderstelling van zijn these niet voldoende gegrond kan zijn. In deze afdeling hebben we de proef op de som genomen en vastgesteld dat deze stellingen inderdaad aanvechtbaar zijn. Vermits ze daarbij niet wetenschappelijk maar wijsgerig van aard zijn, kunnen ze de taak die Lazerowitz ze heeft toebedeeld niet tot een goed einde brengen. Ofwel is Lazerowitz' stelling dan ook betekenisloos, ofwel staat ze op dezelfde voet als zovele andere pogingen om de metafysica te elimineren. Daarmee heeft tevens het vermoeden wortel geschoten dat Lazerowitz' these noch noodzakelijk, noch voldoende is om de paradox van de metafysica te verklaren. We zullen nu trachten aan te tonen dat dit inderdaad het geval is.

V

1. Ofwel is de theorie van Lazerowitz noodzakelijk en voldoende om de paradox van de metafysica te verklaren, ofwel niet. Is ze noodzakelijk

(59) « It is as plain as anything can be that if a self-contradictory state of affairs cannot exist, then the sensible appearance of there being such a state of affairs cannot exist. There can no more be a self-contradictory appearance than there can be a self-contradictory reality » (Lazerowitz, op. cit. p. 219) De fundamentele fout die Lazerowitz en met hem vele anderen maken in verband met descriptief en terminologisch gebruik bestaat hierin dat ze de nochtans evidente vraag naar de rechtvaardiging of de fundering van dit gebruik niet stellen. Zeker bevat een analytisch oordeel een uitspraak over het taalgebruik, maar dan over een taalgebruik dat geconditioneerd is door de betekenis van het oordeel, en de erin gebruikte termen en relaties. In een artikel van Peter Munz « Popper and Wittgenstein » in *The Critical Approach to Science and Philosophy* (op. cit., p. 87) betoogt de auteur dat Wittgensteins opvatting « a view to end all views » is. « For once it is accepted, it is like a philosophical perpetuum mobile : it invites endless linguistic analyses without allowing anyone to advance arguments that would bring them to a stop ». « They refuse to obey the rules (der wijsgerige discussie) in a very unobtrusive manner. They do not proclaim that they intend to defy the rules : they do not need to do this, for their theory enables them to defy the rules tacitly ». En inderdaad, wanneer de betekenis van een woord afhangt van het gebruik dat men ervan maakt, is er geen discussie mogelijk over de betekenis van een woord, daar het gebruik de betekenis schept. Men kan een woord niet verkeerd gebruiken, en men kan zich niet vergissen in de betekenis ervan, daar men het slechts hoeft te gebruiken om de betekenis ervan te bepalen, hoe men het dan ook gebruikt. De situatie waarin dit « misbruik van alle gebruik » ons plaatst is deze van een staat waarin het stellen van een daad genoeg is om ze rechtsgeldigheid te verlenen.

en voldoende, dan heeft Lazerowitz de voldoende grond gevonden voor metafysische denктоestanden en berust de theorie op het in III behandelde determinisme. Daar deze veronderstelling de these betekenisloos maakt moeten we, om haar zinvolheid te garanderen veronderstellen dat ze noch noodzakelijk noch voldoende is om de paradox te verklaren.

2. Zoals de kunstenaar, zo vindt ook de metafysicus zijn inspiratie in de verborgen inhouden en complexen van zijn onbewuste en evenals de kunstenaar hoeft hij zich bij het scheppen van zijn werk en ook daarna niet bewust te zijn van de eigenlijke betekenis en van het werkelijk resultaat van zijn activiteit. De ontraadseling van de eigenlijke aard van de schepping moet aan de psychanalyse overgelaten worden. Twee vragen blijven daarbij onbeantwoord. Ten eerste kunnen we wel begrijpen waarom er kunstenaars zijn, maar waarom zijn er metafysici? En zelfs als er een voldoende verklaring gegeven kan worden voor de metafysica als kunstvorm, is de paradox van de metafysica nog niet verklaard, want de psychanalytische theorie verklaart weliswaar de artistieke activiteit die men desnoods ook aan de metafysicus kan toeschrijven, maar niet het bestaan van verschillende kunstvormen en zeker niet het bestaan van een zo speciale en merkwaardige kunstvorm als de metafysica⁽⁶⁰⁾. Want de kunstenaar weet, in welk medium hij zich ook uitdrukt, dat hij kunstenaar is, maar meer dan tweeduizend jaar lang is de metafysicus kunstenaar geweest zonder het te weten. Deze consequentie van Lazerowitz' theorie lijkt, ook al verhindert de psychanalyse de ontdekking van de ware aard van de activiteit, zeer onwaarschijnlijk. Waarom meent de kunstenaar kunstenaar te zijn als hij als onderwerp een moordzaak kiest, en waarom meent hij metafysicus te zijn als hij het universum kiest? Waarom meent de ene geen waarheidsaanspraken te kunnen maken in de klassieke zin van het woord, wat niet elke kunstenaar zal onderschrijven⁽⁶¹⁾, en waarom meent de andere die aanspraken ipso facto wel te moeten maken, en dit alles gedurende tweeduizend jaar? Op deze vragen had Lazerowitz een afdoend

(60) « There is evidence, however, for supposing that the philosopher, despite all appearances, does not use language to express scientific propositions, but instead uses it in such a way as to create the illusion of doing so, while in fact he gives expression only to his unconscious fantasies. His plastic medium is language, and, like the artist, he has « the mysterious ability to mould his particular material until it expresses the ideas of his fantasy faithfully » ; he has the remarkable ability to mould language until it expresses his secret ideas in a form which makes it possible for other intellectuals, particularly those with a highly developed gift for abstract reasoning, to participate in and enjoy them » (Lazerowitz, op. cit. p. 237-238).

(61) « La musique est une révélation plus haute que toute sagesse et toute philosophie » (in : Romain Rolland, Vie de Beethoven, Paris, 1903, p. 131 (à Bettine, 1810).

antwoord moeten geven om van het voorkomen van de metafysica een voldoende reden te geven. De these wordt daarenboven nog onwaarschijnlijker als het blijkt dat ze niet noodzakelijk is, als, anders gezegd, de moeilijkheden van de metafysica uit het onderwerp — het universum — voortvloeien, of dit onderwerp nu op artistieke wijze of op een andere behandeld wordt.

3. Kant heeft in zijn « Kritik der reinen Vernunft » een verklaring gegeven voor het voorkomen van de metafysica en de paradox die haar aankleeft. Weliswaar had Kant uitsluitend de klassieke metafysica op het oog en zijn de tegenstrijdigheden die hij in zijn transcendentale dialectiek opspoorde en verklaarde, op verre na niet de enige wijsgerige paradoxen, wat de geldigheid van zijn stellingen wezenlijke beperkingen oplegt, maar toch baseerde hij zijn verklaring op een algemene en onvermijdelijke tendens van het menselijk kennen als zodanig ⁽⁶²⁾. Het begrippenkader dat wij in III hebben gesuggereerd zullen we nu benutten om een verklaring te geven van de metafysica en van haar paradoxen, ons steunend op het postulaat dat het menselijk kennen streeft naar het opstellen van een adequate metafysica. We zullen ons evenwel beperken tot een korte bespreking van het begrip « ruimte » om de lezer althans enig idee te geven van onze werkwijze.

Het opstellen van een adequate metafysica maakt volledige determinatie van alle termen en alle relaties noodzakelijk en voldoende om het universum in zijn totaliteit te kennen. Indien de wijsgeer nu op het begrip « ruimte » stuit, dan zal hij trachten daarvan een volledige determinatie

(62) « Or, autant l'entendement se représente d'espèces de rapports au moyen des catégories, autant il y aura aussi de concepts rationnels purs ; il y aura donc à chercher un conditionné d'abord pour la synthèse catégorique dans un sujet, en second lieu pour la synthèse hypothétique des membres d'une série, en troisième lieu pour la synthèse disjunctive des parties dans un système » (Immanuel Kant, op. cit. vol. 1, p. 317). Daaruit vloeien dan de paralogismen, de antinomieën en het ideaal van de zuivere rede voort. Het is niet moeilijk in te zien dat de tegenstrijdigheden die door deze drie ideeën ontstaan essentieel samenhangen met de onmogelijkheid van een volledige determinatie van de ideeën ziel, wereld en God. Voor Kant berusten ze op het constitutief gebruik van regulatieve beginselen, of, met andere woorden op het gelijkschakelen van de « idee » met de « categorie ». Maar in dit perspectief ziet men niet goed in hoe talloze andere paradoxen van de metafysica of ruimer van de filosofie verklaard moeten worden. We denken hier bijvoorbeeld aan de paradox van de kennisleer van de kennisleer en dus ook aan de paradox van de « Kritik der reinen Vernunft » : « Indem Kant die Dialektik dadurch zu besseitigen versucht, dass er unsere Vernunft im Missbrauche ihrer Begriffe für sie verantwortlich macht, wird er selbst genötigt, das Unendliche — in Gegensatze zu unserer Endlichkeit — zu denken ; mit ihren Richterspruche wagt sich die Vernunft also gerade in jenes Gebiet vor, das sie sich durch denselben verschliesst » (Richard Kroner, op. cit., vol. 1, p. 132).

door te voeren. Sommige wijsgeren echter, zoals Bradley (63), zullen de ruimte opvatten als een tegenstrijdigheid. Waarom?

Vat Bradley de ruimte als een contradictie op of liever, maakt Bradley het begrip « ruimte » contradictorisch (64), omdat deze wijsgeer psychanalytisch beschouwd een irrationele angst koestert voor de lege ruimte? (65). Of bestaan er metafysische en logische redenen om het concept « ruimte » contradictorisch te noemen? Aangenomen dat het menselijk kennen naar adequaat kennen streeft, menen wij dat de logische redenen voor de hand liggen.

De positie van Bradley kan samengevat worden in drie uitspraken. Ten eerste, het begrip ruimte is contradictorisch; ten tweede, de ruimte bestaat niet en ten derde, de zintuiglijke indruk van « ruimte » bestaat, maar is schijn (66). Afgezien van de scherpe kritiek die Lazerowitz uitoeft op de tegenstrijdigheid tussen de tweede en de derde bewering (67), zijn de eerste twee beweringen zeer goed te begrijpen. Eerst en vooral de overgang, de sprong, van de denk- naar de zijnsorde, die gerechtvaardigd wordt door het postulaat dat het ondenkbare — en een contradictie is ondenkbaar — niet bestaat. Waarom dit postulaat? In zijn streven naar een adequate metafysica waarin alle termen en alle relaties volledig gedermineerd moeten zijn om volledig verklaarbaar te kunnen zijn, dient de metafysicus te voorkomen dat zich bij de te definiëren termen en relaties een tegenstrijdigheid voordoet. Inderdaad is het beginsel van tegenspraak een der metalogische beginselen die de mogelijkheid der determinatie en

(63) « ... and separated by more than two thousand years, Zeno and F. H. Bradley took the position that space is self-contradictory and does not really exist » (Lazerowitz, op. cit. p. 122).

(64) « He voids it of its descriptive sense by making it self-contradictory, though the manner in which he expresses himself creates the impression that he adduces an argument which establishes a contradiction in a concept ». (Lazerowitz, op. cit. p. 150)

(65) « The Metaphysician of the Cosmic Plenum quiets his inner panic in a game he plays with the term « empty space » : he fantasies its exorcism from language, while retaining the expression « full space » or « plenum ». A philosopher like Zeno or F. H. Bradley or A. E. Taylor goes further. He banishes the word « space » from our vocabulary, again only in play, by riddling it with contradictions. He destroys it semantically » (Lazerowitz, op. cit. p. 180).

(66) « The position can be given in three short statements : (1) The concept space is self-contradictory ; (2) Space does not exist ; (3) There is the sensible appearance of space. (Lazerowitz, op. cit. p. 124).

(67) « There cannot, in principle, exist a sensible appearance of what is logically impossible any more than there can exist a logically impossible state of affairs ». (Lazerowitz, op. cit. p. 131) En verder : « Quite in general and without the possibility of there being an exception, an appearance which is delusive is one which in principle might not be delusive » (Lazerowitz, op. cit. p. 132).

dus ook der volledige determinatie garanderen. Indien de metafysicus op een begripsmatige tegenstrijdigheid stuit, dan moet hij ofwel die tegenstrijdigheid doen verdwijnen, ofwel, zo dat niet lukt, het begrip van zijn ontologisch equivalent ontdoen en dus inhoudsloos maken. Doet hij dit niet, dan zal hij een ontologische contradictie moeten aanvaarden, en daar deze een tegenstrijdigheid in het heelal impliceert, zal onze metafysicus zich a priori de mogelijkheid tot volledige determinatie en dus tot volledige verklaring moeten ontzeggen. De overgang, de sprong van de denk naar de zijnsorde is dus niet te wijten aan het onderontwikkeld denkvermogen van de metafysicus maar veeleer aan een methodologische dwang die hij ondervindt en die bepaald wordt door zijn streven naar adequate metafysica. Indien Bradley besluit dat de ruimte niet bestaat, gezien haar begrip contradictorisch is, dan is dit geen irrationele stap van typisch Bradleyaans denken, maar integendeel een stelling en een denkwijze die uitdrukkelijk de rationaliteit van de werkelijkheid vrijwaart. In plaats van de metafysicus irrationalisme te verwijten, ware het beter hem als te rationeel voor de werkelijkheid te beschouwen. Zijn postulaat « wat niet denkbaar is, is niet mogelijk en is dan ook niet » is niet noodzakelijk een door onbewuste psychische mechanismen ingegeven verklaring betreffende het terminologisch gebruik van woorden als « denkbaar », « mogelijk » en « zijn », maar eerder een belangrijke methodologische hypothese die de denker gebruikt om zijn einddoel te kunnen bereiken. En het is irrationeel hem dit te verwijten. Ook de wetenschap vertrekt van postulaten die haar mogelijkheid garanderen. Ze veronderstelt bij de vraag « Waarom komt de zon op en gaat ze onder? » dat er oorzaken te vinden zijn waarom dit zo is, en er wordt haar niet verweten dat ze van die veronderstelling vertrekt. Men zou ook kunnen uitgaan van het postulaat dat er geen oorzaken zijn waarom dit gebeurt of dat de oorzaken afhangen van de gezondheid van Apollo. Een dergelijk postulaat maakt echter een onderzoek naar de oorzaken bij voorbaat zinloos, net zoals het afwijzen van het postulaat van de metafysicus het zoeken naar een adequate metafysica zinloos maakt. En er is geen reden om de enen te verbieden wat men de anderen graag toestaat. Want a priori zijn al deze hypothesen even wetenschappelijk of onwetenschappelijk. Men zal daartegen inbrengen dat er oorzaken zijn waarom de zon opgaat en dat ze gevonden werden, terwijl in de metafysica nog geen resultaten werden bereikt. Maar deze pragmatische opwerping koppelt de zinvolheid van een vraag aan het vinden van een antwoord en bepaalt een tijdsbestek waarbinnen het gegeven moet worden. In beginsel is het mogelijk dat er geen oorzaken zijn waarom de zon opgaat, bijvoorbeeld indien haar opgaan van Apollo's gezondheid zou afhangen. In beginsel is het dan ook mogelijk dat een adequate metafysica en zelfs een inadequate metafysica

niet mogelijk is, maar in beginsel is het ook onmogelijk te bepalen of het al dan niet mogelijk is er een te vinden, en zo ja, binnen welke termijn. Deze sprong van de denk- naar de zijnsorde is dus een even gerechtvaardigde methodologische vooropstelling als de methodologische en kennis-theoretische beginselen die de mogelijkheid der wetenschap garanderen.

We kunnen nu ook verklaren hoe de contradictie in het begrip ruimte kan ontstaan. Opdat de wereld volledig verklaarbaar zou zijn, dient hij volledig kenbaar en dus volledig determineerbaar te zijn. Om dus, om naar het begrip « ruimte » terug te keren, volledig te begrijpen wat we bedoelen met het begrip « afstand », dienen we dit begrip volledig te determineren en zullen we eveneens alle determinerende begrippen volledig moeten bepalen. Nu is het duidelijk dat de volledige determinatie van het begrip « afstand » slechts mogelijk is door de volledige bepaling van het begrip « ruimte », daar, mits bijkomende determinaties, uit het begrip « ruimte » het begrip « afstand » afgeleid kan worden. Nu is het evenwel mogelijk dat een dergelijke bepaling niet doorvoerbaar is, wat betekent dat het begrip « ruimte » en dan ook het begrip « afstand » niet volledig determineerbaar en dus niet volledig kenbaar zijn. In het algemeen nu mogen wij veronderstellen dat elk begrip dat een specifieke determinatie van het begrip « oneindig » veronderstelt, niet volledig kenbaar is, omdat we niet over een volledige determinatie van het begrip « oneindig » beschikken, wegens het feit dat we geen « intellectus infinitus » hebben. Indien nu het begrip « ruimte » essentieel een ondersoort is van het begrip « oneindig », namelijk het « ruimtelijk oneindige » is, zoals Bradley het opvat ⁽⁶⁸⁾, dan zullen zich in dit begrip tegenstrijdigheden voordoen en tenminste die contradicties die zich in het begrip « oneindig » voordoen. En dat zich in de poging tot volledige bepaling van dit laatste begrip contradicties voordoen is een feitelijke aangelegenheid. Naast het begrip « oneindig » staat in de wiskunde de paradox van Burali-Forti, naast het begrip « oneindig » of « alle » in de logica staat bijvoorbeeld de paradox van de Leugenaar, en naast het begrip « oneindig » in de theologie, de « almacht » staat bijvoorbeeld de paradox van de Steen ⁽⁶⁹⁾. De onvolledige determineerbaarheid van deze begrippen,

(68) « An analysis of the concept space shows that « space is endless, while an end is essential to its being ». « Lazerowitz, op. cit. p. 124). Dit « einde » is noodzakelijk om tot een volledige determinatie van het begrip te kunnen overgaan, maar gezien de ruimte oneindig is bestaat zulk een « einde » niet : vandaar de tegenstrijdigheid in het begrip.

(69) « Y a-t-il un ensemble qui contienne exactement tous les nombres ordinaux ? Il est facile de voir que la réponse doit être non. S'il y avait un tel ensemble, alors nous pourrions former le supremum de tous les nombres ordinaux. Ce supremum serait un nombre ordinal supérieur ou égal à tout nombre ordinal. Puisque, cependant, pour chaque nombre ordinal, il en existe un strictement plus grand (par exemple son suivant)

juist wegens de onmogelijkheid in een eindig aantal stappen de volledige determinatie door te voeren, maakt ook de eindige begrippen die er uit afgeleid kunnen worden, onvolledig determineerbaar, wanneer het er om gaat een metafysica en vooral een adekwate metafysica op te stellen. En hiermee is dan, zo niet de mogelijkheid, dan toch de mislukking van de metafysica in grote lijnen verklaard.

Lazerowitz' stelling is dus noch noodzakelijk noch voldoende om het bestaan van de metafysica en haar paradoxaal karakter te verklaren. Nu kan onze veronderstelling dat het menselijk denken streeft naar een adekwate metafysica wellicht psychanalytisch verklaard worden. Maar afgezien van het feit dat een dergelijke verklaringwijze veel waarheid kan bevatten, lijkt het ons mogelijk ook andere, en wijsgerig gezien, meer fundamentele redenen op te geven om dit streven te verklaren en zelfs om het te funderen.

VI

Het begrippenkader dat we geschetst hebben laat ons zien dat bij gebrek aan een adekwate metafysica — zuiver rationeel gezien — werkelijke kennis onmogelijk is en dat het scepticisme en op etisch vlak het nihilisme

ceci est impossible ; cela n'a pas de sens de parler de « l'ensemble » de tous les nombres ordinaux. La contradiction, fondée sur l'hypothèse qu'il existe un tel ensemble, est appelée le paradoxe de Burali-Forti ». (Introduction à la théorie des Ensembles, Paul R. Halmos, Traduction de J. Gardelle 1967, 128 pp., p. 98). De vraag is waarom Burali-Forti die hypothese heeft opgesteld. Ons inziens is ze een poging tot volledige determinatie van de ganse wiskunde, van alle verzamelingen, eindig en oneindig tesamen, met andere woorden, een poging de wiskunde in haar totaliteit volledig te bepalen, wat aanleiding geeft tot paradoxen. Ook in de logica vindt men in de universele kwantor (lees : de kwantor die de « volledigheid » uitdrukt) paradoxen. Bij de semantische paradox van de leugenaar gaat de universele kwantor schuil in de terugwijzing op zichzelf : in plaats van te zeggen « Ik lieg » — « The second of the paradoxes to be discussed, was already known in Greek philosophy. Its simplest formulation is the following : Suppose someone says « I am lying » or more explicitly « I am now asserting a falsehood ». Then this sentence is true if it is false and false if it is true » (Hilbert and Ackermann, Principles of Mathematical Logic, 1950, New York, XII, 172 pp., p. 145) — bekomt men dezelfde paradox wanneer men de uitspraak herschrijft tot « Alle uitspraken zijn vals ». De paradox van de leugenaar vindt men o. a. recent besproken door Robert L. Martin « Toward a Solution to the Liar Paradox (The Philosophical Review, Vol. LXXVI, Nr. 3, pp. 279-311). De paradox van de stein, die uitzegt dat God ofwel een steen moet kunnen scheppen die hij niet kan oplichten ofwel geen steen moet kunnen scheppen die hij niet kan oplichten, vindt men in The Philosophical Review, Vol. LXXVI, Nr. 1, pp. 74-79, « The Paradox of the Stone » door C. Wade Savage.

kunnen gelden als de enig werkelijk gefundeerde theorieën, of tenminste als die theorieën die een minimum aan niet gefundeerde postulaten veronderstellen. Maar dit nihilo-scepticisme is een « *contradictio in actu exercitus* ». De onvermijdelijkheid en de onherhaalbaarheid van elk handelen, de noodzaak te denken en een waarheidsbegrip te gebruiken, de onmogelijkheid niet te voelen en niet esthetisch te genieten, kortom de feitelijke noodzaak — impliciet of expliciet — een geïntegreerd geheel van opvattingen te bezitten over « onze wereld » en over onze wereld in « de wereld », die noodzaak dwingt de mens een zij het mislukte en steeds mislukkende volledige determinatie van het heelal door te voeren, dwingt hem met andere woorden tot metafysica, of hij dit nu wil of niet. Het feitelijke leven van de mens zelf, waaraan hij niet kan ontkomen, ook niet als hij er zich van ontdoet, dwingt hem ertoe een metafysica te belijden, die verzwegen of uitdrukkelijk in zijn leven zijn exemplificatie vindt. Metafysici zijn dan ook geen kwaadaardige, want onverbeterlijke, psychanalytische gevallen, maar integendeel de enige mensen die er zich klaar en duidelijk bewust van zijn dat men niet kan kiezen voor of tegen de metafysica. Want wij zijn, en daarom zijn wij metafysici.

Karel BOULLART

(ASPIRANT BIJ HET BELGISCH NATIONAAL FONDS
VOOR WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK)